

T.C.

**RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**GAZÂLÎ'NİN TASAVVUFİ ESERLERİNİN
DİĞER ESERLERİNE GÖRE KONUMU
(MÜNKİZ'DAKİ FİKİRLERİNE GÖRE)**

(Yüksek Lisans Tezi)

Mehmet Zeki CANCA

Prof. Dr. Zafer ERGİNLİ

Danışman

RİZE

2019

KABUL ve ONAY

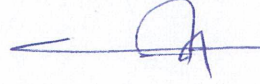
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalında, Mehmet Zeki CANCA tarafından hazırlanan *Gazâlî'nin Tasavvufi Eserlerinin Diğer Eserlerine Göre Konumu (Münkız'daki Fikirlerine Göre)* başlıklı bu çalışma, 11/10/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliğiyle başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Zafer ERGİNLİ

Kabul/~~Red~~

Üye: Prof. Dr. Selami ŞİMŞEK

Kabul/~~Red~~

Üye: Dr. Öğr. Üyesi İbrahim EKİCİ

Kabul/~~Red~~

6 12 19
Doç. Dr. Ahmet YANIK
Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Bu tezdeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı bildiririm. İfade ettiklerimin aksi ortaya çıktığında ise her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ederim. 11/10/2019

M. Zeki CANCA

ÖN SÖZ

Yüce Allah, son peygamber olarak gönderdiği, Hz. Muhammed (s.a.v) Efendimize ve hidayet yolunun rehberleri yaptığı âl ve ashabına salât ve selam olsun. Bu çalışmamızdan istifade edilmesi, âlem-i İslam'a faydalı olunmasını temenni ederiz.

Ülkemizde de son yıllarda Gazâlî ilgili olarak hem İslâmî ilimlerde hem de diğer alanlarda pek çok çalışmalar yapılmış ve yapılmaya da devam etmektedir. Biz de bu çalışmamızda, sadece bir alanda sınırlı kalmamış çok yönlü âlim olan birçok alanda eserler yazan tasavvufta önemli bir yere sahip olan düşünürün tasavvufi eserlerin kronolojisini ve tasavvuf alanında yazmış olduğu eserlerin diğer alanda yazmış olduğu eserlere göre konumunu ortaya koymaya çalıştık.

İslam ilim ve fikir adamları içerisinde bilgi birikimi ve entelektüel yönüyle içinde bulunduğu toplumda özel bir yere sahip olan Gazâlî İslam dünyasında olduğu gibi diğer medeniyetleri de etkilemiştir. Yazmış olduğu eserlerle günümüzde de önemini korumaktadır. Bildiklerini sadece teoride bırakmayıp uygulamaya çalışan bir âlimdir. Kendisi sadece İslami ilimlerde sınırlı bırakmayıp dönemin halifeleri ve devlet adamları yanında özel bir yere sahip olmuştur. Selçuklu devletinin yükselmesinde başta dini ve kültürel olmak üzere birçok alanda katkı sağlamıştır.

Çocukluk çağından beri birer ilim ve kültür merkezi olarak kurulan medreselerde geçiren Gazâlî, bu medreselerde çeşitli ilmi düşüncelerle tanışmış ve bu ilmi düşüncelerden bir kısmında bir otorite haline gelmiştir. Kendisi de bu medreselerden biri olan Bağdat Nizamiye medreselerinde genç yaşta baş müderrislik görevini yürütmüştür.

Tez çalışmamızın planlama aşamasından başlayıp araştırılmasında, yürütülmesinde ve oluşumunda ilgi ve yardımlarını esirgemeyen, bize rehberlik eden engin bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım, yönlendirme ve bilgilendirmeleriyle çalışmamı bilimsel temeller ışığında şekillendiren sayın Prof. Dr. Zafer ERGİNLİ hocama teşekkürlerimi borç bilirim. Bunun yanında tezin bitmesinde katkıları olan Prof. Dr. Selami ŞİMŞEK ve Dr. İbrahim EKİCİ hocalarıma şükranlarımı sunuyorum

İÇİNDEKİLER

KABUL ve ONAY	2
ETİK BEYAN.....	3
ÖN SÖZ.....	4
İÇİNDEKİLER	5
ÖZET.....	7
ABSTRACT.....	8
KISALTMALAR	9
GİRİŞ.....	10

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1 DÖNEMİN SİYASİ ORTAMI	12
1.2. GAZÂLÎ'NİN TASAVVUFÎ HAYATI	14
1.2.1. Gazâlî'ye Göre Tasavvuf.....	19
1.2.2. Gazâlî'nin Tasavvuf İçerikli Eserlerinin Analizi	22
1.2.2.1. Mîzânü'l-Amel	23
1.2.2.2. İhyâü Ulûmi'd-din	26
1.2.2.3. Mişkâtü'l-Envâr.....	32
1.2.2.4. Bidâyetü'l-Hidâye (Meâricü'l- Kuds)	35
1.2.2.5. Kimyâ-yı Sa'âdet	36
1.2.2.6. Risâletü'l-Ledüniyye	37
1.2.2.7. Eyyühe'l-Veled.....	38
1.2.2.8. el-Maksadu'l-Esnâ fî şerhi Esmâ illâhi'l-Hüsnâ	38
1.2.2.9. el-Münkız mine'd-dalâl	39
1.2.2.10. Minhâcül-'âbidîn	41
1.2.2.11. Cevâhirü'l-Kur'ân.....	42

1.2.3. Tasavvuf İlminde Gazâlî'nin Yeri	44
---	----

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. GAZÂLÎ'NİN TASAVVUFÎ ESERLERİNİN DİĞER ESERLERİNE GÖRE KONUSU	46
2.1.1. Gazâlî'nin Düşünce Hayatı ve Tasavvuf.....	46
2.1.2. Fıkıh ve Tasavvuf.....	49
2.1.3. Kelâm ve Tasavvuf	51
2.1.4. Felsefe ve Tasavvuf.....	54
2.1.5. Şeriat ve Tasavvuf.....	58
2.1.6. Gazâlî'nin Eserlerinde Hadis İlminin Konumu	59
2.1.7. Gazâlî'ye Göre Aklın Önemi.....	60
2.1.8. Gazâlî'nin Eleştirel Yönü	61
2.1.9. Gazâlî'nin Eserlerinde İlimlerin Münasebetleri	62
2.1.10. Gazâlî'nin Eserlerinde Mantık İlmi	65
2.2. GAZÂLÎ'NİN TASAVVUFÎ AÇIDAN BÂTİNÎLİĞE BAKIŞI VE ESERLERİNDE BÂTİNİLİK ELEŞTİRİSİ	66
2.2.1. Gazâlî'nin Tasavvufî Düşüncesinin Bâtınîlik ile Olan İlişkisi	66
2.2.2 Bâtınîliğin Doğuşu	68
2.2.3. Bâtınîlik Mezhebinin Düşüncesi ve Gazâlî'nin Eleştirileri.....	69
2.2.4. Selçuklu Devletinin Bâtınîlikle Mücadelesinde Gazâlî'nin Rolü	71
2.2.5. Gazâlî'nin İnziva Sonrası Bâtınîliğe Bakışı	74
SONUÇ.....	76
KAYNAKLAR	78
ÖZ GEÇMİŞ	82

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ana Bilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Tez Türü: Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Prof. Dr. Zafer ERGİNLİ

Hazırlayan: MEHMET ZEKİ CANCA

Yıl: 2019

Sayfa Sayısı: 82

ÖZET

Tasavvuf İslâm düşüncesi tarihinde Gazâlî'nin eserleriyle değer bulmuştur. Gazâlî, tasavvufun yaygınlık kazanmasında etkili olmuştur. Tasavvufu ilk zamanlarında içerisine girmeden dışardan gözlemlemeyi tercih etmiştir. Hakikat araştırmasına çıktığı yolda Kelam, Felsefe, Bâtınîlik ve Tasavvuf hakkında araştırma yapıp araştırmaların neticesinde kurtuluş yolu olarak tasavvufu seçmiştir. Tasavvufi konulara ağırlık verdiği dönem Nizâmiye Medresesi'nden ayrılıp inzivaya çekildiği dönemdir. Tasavvufa yönelmesinde ruhi, fikri bunalımların yanı sıra dönemin siyasi olayların da etkisi olmuştur. Ancak düşünür tasavvufa meylettikten sonra da diğer ilimlerle bağını kesmemiştir. Tasavvufun ameli yönü tatbik edilmesi gerektiğini belirtir. Tasavvuf alanında yazmış olduğu eserlerin kronolojik olarak biri hariç diğer bütün eserlerini inziva döneminde veya sonrasında yazmıştır. Yaşadığı dönem siyasi karışıklıkların, fikir çatışmalarının yaşandığı dönemdir. Gazâlî, Doğudan Bâtınîliğin, Batıdan ise haçlı tehdidinin olduğu bir ortamda yaşamış ve önemli görevler ifa etmiş bir mütefekkidir. Eserlerin çoğunda diğer eserlerine atıflarda bulunması önceki eserlerinden farklı yorumlar getirmesi, fikirlerini değiştirmesi, dönemin siyasi ve sosyal sebeplerin etkisi mevcuttur. Tasavvufa ve sûfilere yöneltilen eleştirileri yumuşatmış ve etkisizleştirmiştir. İslam âleminin dînî ve kültürel hayatını şekillendiren, içeriğinde tasavvuf konularını barındıran İhyâü Ulûmi'd-din kitabı başta olmak üzere birçok tasavvuf içerikli eserleri te'lif etmiştir. Bâtınîlere karşı yaptığı çalışmalar ve reddiyelerinde dönemin siyasileri tarafından desteklenmesi Bâtınîlerin fikri planında gerilemelerinde ve etkisiz kalmalarında etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Gazâlî, Tasavvuf, Eserler, İhyâü Ulûmid-din, Bâtınîlik

Recep Tayyip Erdoğan University Graduate School of Social Sciences

Department: Basic Islamic Sciences

Thesis Type: Master's Thesis

Supervisor: Prof. Dr. Zafer ERGİNLİ

Author: Mehmet Zeki CANCA

Year: 2019

Pages: 82

ABSTRACT

Sufism has found value in the history of Islamic thought with the Works of Gazâlî. With the help of Al-Ghazâlî the Sufism became widespread. Sufism gained legitimacy with him. According to the philosopher's understanding of Sufism, Sufi orders are the institutions that enable their bad attributes through the struggle, to cut off their relevance to these attributes and to turn to Allah altogether. It indicates that the Sufi direction of Sufism should be applied. Apart from one of the works he wrote in the field of Sufism, he wrote all his other works during or after his retreat. The period he lived in was the period of political turmoil and conflicts of opinion. Al-Ghazâlî, is a thankful who lived in an environment under the threat of the Crusaders from the East and from the West, and performed important tasks. In his journey of truth, he studied Kalam, Philosophy, Batiniyya and Sufism and chose Sufism as a way of salvation. In most of his works, there are references to other works, different interpretations from previous works, changing ideas, political and there are social reasons of the period. He softened and neutralized the criticisms of Sufis and Sufism. While analyzing and explaining the issues he has dealt with, he has made comments that do not contradict the şer'î and zahîrî provisions. He has published many Sufism works, especially the book of İhyâü Ulûmid-din, which shapes the religious and cultural life of the Islamic World and contains the subjects of Sufism.

Key Words: Gazâlî, Sufism, Works, İhyâü Ulûmid-din, Bâtînîlik

KISALTMALAR

AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
a.g.m	Adı geçen makale
a.e	Aynı eser
b	Bin, İbn(Oğul)
bsk	Baskı
Bkz	Bakınız
c	cilt
çev	çeviri
DVY	Diyanet vakfı yayınları
H	hicri
s	sahife
M	miladi
Mad	maddesi
vb	ve benzeri
vd	ve diğerleri
bt	Tarihsiz çalışmalar
M.Ü	Marmara Üniversitesi

GİRİŞ

1. Problemin Durumu

İslâm düşüncesinde farklı alanlarda eserler te'lif eden Gazâlî'nin tasavvuf alanındaki eserlerin hangi dönemlerde kaleme aldığı diğer eserler içerisindeki konumun ne olduğu tasavvuf içerikli eserlerin sayıların ne kadar olduğu ile ilgilidir. İnziva hayatı öncesi ve sonrasında daha çok hangi alanlarda eserler te'lif ettiği belirtilmesidir. En çok hangi zaman diliminde eserlerini yazdığı ile ilgilidir

2. Araştırmanın Amacı

Temel amacımız Gazâlî'nin tasavvuf alanında yazmış olduğu eserleri daha iyi tanıma, anlama, yorumlama ve hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmaktır. Düşünürün tasavvufi eserlerini değerlendirip, farklı bir bakış açısı sağlamaktır. Tasavvufun diğer ilimlerle olan ilişkinin boyutunu ele alıp hangi aşamada olduğunu tespit etmektir. Tasavvufi içerikli eserlerini hangi zaman aralığında yazıldığının kronolojisini ortaya koymaktır. Tasavvuf alanına yöneldikten sonra diğer ilimlerle ilişkisinde bağını koparıp koparmadığını belirtmeye çalışmaktır. Düşünürün, felsefecileri ve Bâtınîliği eleştirirken tasavvuf ilmi açısındaki konumunu izah etmektir.

3. Araştırmanın Önemi

Gazâlî'nin hakikati bulmak için yaptığı araştırmalarında tasavvufi eserlerini anlatırken Kelam, Felsefe, Bâtınlık gibi ilimlerle kıyaslayarak tasavvuf ilmini nasıl anlattığını, hangi düzeyde objektif değerlendirmeler yaptığı tespit edilmesi gereken öneme sahiptir. Tasavvuf içerikli eserleri hangi zamanlarda ve hangi amaçlar için yazdığı önem taşımaktadır. Birçok alanda eserleri olan düşünürün eserleri arasında yapmış olduğu atıfların önemi ile ilgilidir.

4. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlıkları

Bu araştırmada Gazâlî'nin tasavvuf alanında yazmış olduğu eserlerden yola çıkılarak diğer eserleri de incelenmiştir. Eserlerin kronolojik tarihleri de dikkate alınarak tasavvuf alanında te'lif ettiği eserlerini çok detaylara girilmeden aktarılması esas alınmıştır. *el Münkız adlı* eserini birçok yönden incelenmiştir. *İhyâü Ulûmi'd-din*, *Mizânü'l-amel*, *Minhâcül-abidîn*, *Eyyühe'l-veled*, *Kimya-yı sa'adet*, *Risâletü'l-Ledüniyye*, *Bidâyetü'l-Hidâye*, *el-Maksadu'l Esnâ fî şerhi Esmâ illâhi'l Hüsnâ*, *Miškâtü'l-Envar*, *Cevâhirü'l-Kurân* gibi eserlerinden faydalandık. Bunun yanında İslam Ansiklopedileri, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi gibi kaynaklardan yararlanılmıştır. Abdurrahman Bedevi'ye ait olan *Müellefâtü'l-Gazâlî* adlı çalışmasından faydalanılmıştır. Gazâlî ile ilgili yazılmış Türkçe ve farklı dillerden yazılmış makalelerden yararlanılmıştır. Hakkında yapılmış sempozyumlardan azamî derecede istifade edilmiştir.

5. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmamız Gazâlî'nin tasavvuf içerikli eserlerini diğer eserlerine göre konumunu değerlendirmeye gayret gösterdik. Gazâlî'nin yazmış olduğu tasavvuf içerikli eserleri kronolojik tarihlerini dikkate alarak tasnif etmeye çalıştık. Diğer eserlerine kıyas yapmak suretiyle kronolojik temelli içerik analizini oluşturmaya çalıştık.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1 DÖNEMİN SİYASİ ORTAMI

Gazâlî'nin hayatı Tus, Cürcan, Nişâbur, Bağdat, Şam ve Kudüs gibi merkezlerde geçmiştir. Bu hayatı süresince halifelik Abbasilerin hâkimiyetindeydi (750-1258) Siyasi kanadını ise Selçuklular (1040-1057) temsil ediyordu. Bu zaman zarfında görev yapan Abbasi halifeleri el-Kaim Biemrillah (1031-1075), el-Muktedî Biemrillâh (1075-1094) ve el-Müstazhir Billâh (1094-1118) görev yapmışlardır. Dönemin Selçuklu Sultanları ise Gazâlî'nin çocukluk ve gençlik yılları Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucusu ve ilk sultanı olan Tuğrul Bey (1040-1063) ve Sultan Alparslan (1063-1071) dönemlerine rastlamaktadır. Yine Sultan Alparslan ve oğlu Melikşah'ın vezirliğini yapan Nizâmülmülk bu dönemde yaşamıştır. Nizâmülmülk'ün çabalarıyla açılan ve Gazâlî'nin de bir dönem baş müderrisliğini yapacağı Bağdat Nizâmiye Medresesi (1067) bu dönemin eseridir. Düşünürün ilmi alanda isminin tanınması Melikşah'ın (1072-1092) sultan ve Nizâmülmülk'ün de vezir olduğu dönemdir. Melikşah ve Nizâmülmülk'ün ölümünden sonra Selçuklu devleti dağılma sürecine girmiş olup hanedan üyeleri arasında taht kavgaları başlamıştır. Gazâlî hayatta iken diğer Selçuklu sultanları Berkyaruk (1094-1105) ve Muhammed Tapar (1104-1118) dır. Gazâlî, Nasîhatü'l-Mülûk adlı eserini dönemin Sultanı Muhammed Tapar için yazmıştır. Yine dönemin halifesinin ricası üzerine Müstahziri (Fedâ'ihu'l bâtniyye) adlı eserini kaleme almıştır. Berkyaruk'un saltanat devresi iç çekişmelerin çokça olduğu dönemdir. Kardeşi Muhammed Taparla yaptığı mücadeleler devletin zayıflamasına sebep oldu. Selçukluda yaşanan iç çekişmeler, halifenin destekleyeceği kişiler arasında geçirdiği tereddütler Gazâlî'nin psikolojisini etkilemiştir. Gazâlî, zilkade 489/1095'te Nizâmiye Medresesindeki görevinden ayrılıp Bağdat'ı terk etmiştir. Düşünürün Bağdat'tan ayrılması, yaşadığı ruhi ve fikri bunalımla birlikte dönemin siyasi olayların etkisi de olmuştur.

Gazâlî'nin hayat serüveni Selçuklu Devleti'nin seyri ve kaderiyle büyük benzerlikler göstermektedir. Selçuklu Devleti kuruluş yıllarında Gazâlî gençlik çağındaydı. Selçuklu Devleti yükseliş devrine geçtiğinde Gazâlî'nin yıldızı İslam

dünyasında parlamaya başlamıştır. Selçuklu Devleti dağılma dönemine girdiği sırada Gazâlî de manevi bir kriz içine düşmüştür.¹

Düşünürün yaşadığı dönemin siyasi olayları İslam coğrafyası açısından önem taşımaktadır. Gazâlî'nin devlet erkânınca kabul edilmesi farklı akımlara karşı dönemin hükümdarları tarafından desteklenmesi düşünürün siyasi hayatını etkileyen unsurlar olarak değerlendirebiliriz. Halife ile sultan arasında elçilik yapması, Nizâmülmülk'ün karargâhında altı yıl kadar danışmanlık yapması, Selçukluların yükseliş ve gerileme sürecine tanıklık etmesi, Selçuklu hükümdarların taht kavgaların yaşandığı döneme tanıklık etmesi düşünürün siyaset alanındaki görüşlerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Siyasetle ilgili görüşlerini ve düşüncelerini *et-Tibri'l-Mesbuk fi Nasâihi'l-Müluk*, *el-İktisad fi'l-İ'tikad*, *el-Münkız*, *İhyâ*, *Kimya-yı-Sa'âdet* gibi eserlerinde izah etmiştir. Siyasetin insan ve toplum için gereğini belirtmiştir.

Dini, sosyal, ekonomi açıdan olduğu gibi düşünürün tasavvufa yönelmesinde dönemin siyasi olaylarından etkilenmemesi düşünülemez. Gazâlî'nin düşünce dünyasına giren çeşitli hareketlerle ilgili siyasi durumlardan etkilenmiş olsa gerek. Bunun yanında kelimcilerin, fıkıhçıların, filozofların, bâtınîlerin, sûfilerin tutumları düşünürün görüşlerinin şekillenmesinde etkili olmuşlardır.

Gazâlî, İslam devlet başkanlığı için altısı yaratılıştan, dördü müktesep olmak üzere on özelliğin bulunması gerektiğini beyan eder. Bunlar sırasıyla, buluş çağına gelmiş olmalı, akıllı, hür, erkek, duyu organları sağlam olmalı, cesaretli ve otoriter olmalı, adil olmalı, çıkacak yeni durumlara göre en uygun yolu seçebilmeli, takva sahibi, cömert ve bilgili olmalıdır.² Düşünüre göre siyaset, iyi yola yönlendiren bir ilim olan ahlakın yanında yer alır.

Gazâlî zamanında şüphesiz en önemli dış tehlike haçlı seferlerini oluşturunuyordu. Haçlılar, 1098'de Urfa ve Antakya'yı, 1099'da Kudüs'ü ve 1104'te de Trablus Şam'ı işgal ederek haçlı kontlukları kurdular. Gazâlî'nin bu haçlı saldırıları karşısında sessiz kaldığı ve Müslümanları bu konuya karşı bir çağrısı olmadığı görülmektedir. Gazâlî'nin eserlerinde bu konuyla alakalı bir ifade

¹ Abdurrahman Acar, "İmam Gazzâlî ve Selçuklular", ed. İlyas Çelebi (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 105.

² Baitenova, N. J, "İmam Gazzâlî'nin Hayatı ve Yaratılış Hakkındaki Düşünceleri", ed. İlyas Çelebi (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınlar, 2011), 86.

bulunmamaktadır ya da bir ifade varsa da günümüze kadar ulaşmamıştır. Ancak düşünür İncil metinlerini esas alarak Hz. İsa'nın ilahlığı iddiasını reddeden, Hz. İsa'nın ancak bir peygamber olduğunu yine İncil metinleriyle ispata çalıştığı *er-Reddü'l-Cemil li-İlahiyyeti İsa bi-Sarihi'-İncil* adlı eseri mevcuttur. Hristiyanların Hz. İsa'nın ulûhiyetine dair inançlarını eleştirmektedir. *Eyyühe'l-veled* ve bazı eserlerinde sıkça Hz. İsa'nın sözlerinin tanıklığına başvurması, onun İncil'e vakıf olduğunu göstermektedir. Bunun yanında *İhyâ* başta olmak üzere³ çeşitli eserlerinde Hristiyan inançlarıyla ilgili konulara değinerek hem aklî hem de naklî delillerle Hristiyan inançlarını değerlendirmektedir. Hristiyan inancı ile ilgili bu değerlendirmeleri yapan bir âlimin İslam âlemi için hayati önem taşıyan haclı seferleri hakkında aktif rol oynamaması, düşünceleri olmaması akla yatkın gelmemektedir.

1.2. GAZÂLÎ'NİN TASAVVUFÎ HAYATI

X. ve XI. Yüzyıllarda tasavvuf oldukça yaygındı. Tasavvufî hayat Müslüman toplumun genel yaşantısıydı. Horasan bölgesi ilim merkezi olmasının yanında çok sayıda mutasavvıfın yetiştiği bölgeydi. Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyri (ö. 465/1072), Ebu Abdurrahman es-Sülemi (ö.412/ 1021), Ebu Nasr el-Serrac (ö. 378/988), İbrahim b. Ethem (ö. 161/778), Fudayl b. İyaz (ö. 187/803) Horasan bölgesine ait mutasavvıflardır. Sûfî grupların mevcut olduğu dönemdi.⁴ Gazâlî yaşadığı bölge itibariyle tasavvufa yabancı değildi. Tekkelerin ve meşayihin fazla olduğu, tasavvufun devlet erkânınca rağbet edilen bir dönemde yaşamıştır. Özellikle Selçuklu sultanlarının sûfilere itibar göstermesi bu akımın yaygınlık gelişmesine ve toplum nazarında itibar kazanmasında etkili olmuştur. Babasının sûfî-meşreb olmasından dolayı tasavvufla erken tanışmasına vesile oldu. Gazâlî Bağdat'a gelene kadar tasavvufa girmek yerine dışardan gözlemlemiştir. Tasavvufu daha çok tabii bir dini hayat olarak görmüştür.⁵ Fikrî macerasının sonunda

³ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî et-Tûsî, *İhyâu' 'ulûmi'd-dîn*, çev. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974), 1: 159,291,344,679,680,811.

⁴ W. Montgomery WATT, *Müslüman Aydın*, çev. Hanifi Özcan (Samsun: Etüt Yayınları, 2003), 121.

⁵ Süleyman Uludağ, "Bir Mutasavvıf Olarak İmam Gazâlî", ed. Yüksel Salman (Ankara: Diyanet İlmî Dergi, 2011), 50.

kurtuluşu tasavvufta bulmuş ve onda karar kılmıştı. Tasavvufla başlayan hayatına tedris ve ilk müderrisliği zamanlarında tasavvufu ihmal etmiş gibi görünüyor ancak daha sonra hayatını tasavvufla neticelendirdi.

Gazâlî' nin yaşadığı dönem siyasi karışıklıkların yoğun olduğu dönemdir. Özel şekilde yetiştirilen Şîî (Fâtîmî) dâîlerce öldürülen Nizâmülmülk, oğlu Fahrulmülk, Sultan Melikşah'ın zehirlenerek öldürülmesi, ilim adamları içerisinde el-Kasım b. İmam el-Harameyn, el-Kadi Ebu'l-âlâ Said b. Ebi Muhammed en-Nişâburî gibi zatlar vardı. Nizâmülmülk'ün öldürülmesi Bâtınîlerin etki alanı genişleyip yayılmasında etkili oldular. Dini anlamda Şîî Ehlişünnet arasında şiddetli fikir çatışmaların olduğu dönemdir.

Mürşid bir ruh mimarıdır, onun iyi bir rehber ve psikolog gibi hareket etmesi, müridin durumuna göre metot uygulaması icap eder.⁶ Tasavvufta yol alabilmek için bir mürşide ihtiyaç olduğunu söyleyen Gazâlî'nin eserlerini incelendiğinde başta Münkız adlı eseri olmak üzere diğer eserlerinde de bir isim görmüyoruz. Ancak düşünürümüzden bahseden kaynak ve araştırmalar, onun tasavvufta hocası Ebu Ali el-Fârmedî /477/1084/ olduğunu ifade etmektedirler. Gazâlî eserlerinde az da olsa Fârmedî'nin eserlerine yer vermektedir.⁷

Kendisine tâbileri, müritleri olmamasına rağmen tasavvufun önemli ilim adamlarından sayılmıştır. Bazı sûfî kişilerce Hücet'üs-Süfiyyîn lakabı verilmiştir. Gazâlî tasavvufu ilim kitaplarından elde edilmeyen, mutlaka bir şeyhe bağlanmış olmalıdır görüşünü belirtir. Bütün tarihçiler Gazâlî'nin şeyh Ebu Ali Fârmedî'ye bağlılığında görüş birliğindedirler.⁸ *Mizânü'l-amel* kitabında; mürşidin bir ruh mimarı olduğunu, onun iyi bir psikolog ve pedagog gibi hareket etmesi, müridin durumuna göre metot uygulaması icap eder olarak beyan etmesi düşünürün bir şeyhe bağlılığını güçlendirmektedir. Tasavvuf her şeyden önce maddi-manevi bir eğitim işi olduğunu kabul edersek bir müridin eğitime ihtiyaç duyacağı muhakkaktır. Yine düşünür, *İhyâu ulûmi'd-dîn* de işin ehlini bulup istişare edilmesi gerektiğini⁹ beyan eder. Aynı eserinde mürşid-i kâmilin işi, iyi mahsul elde etmek

⁶ İmam Gazâlî *Mizânü'l Amel* (İlahi Saadet), çev. Ömer Dönmez (İstanbul: Hisar Yayınları, 2017), 53-54

⁷ İmam Gazâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, 1: 328.

⁸ Mevlânâ Şiblî Nûmânî, *Gazâlî*, çev. Yusuf Karaca (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2008), 49.

⁹ İmam Gazâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, 3: 148

için tarladaki dikenleri ve yabani otları söküp atan çiftçiye benzer. O peygamber vekili durumundadır¹⁰ gibi ifade etmesi bir mürşide bağlı olması gerektiğini akla yakın gelmektedir. Bu yoruma paralel olarak Gazâlî'nin tasavvufta rehberinin Abdülkerim el Kuşeyri'nin öğrencisi Ebu Ali el-Fârmedî olduğunu nakleden kaynakların olduğu görülmektedir. Gazâlî kendisinin de Şeyh Ebu el- Fârmedî'den duydu demesi bu kişi ile münasebetlerini ortaya koymaktadır. Murtaza ez-Zebîdî (1205/1791) gibi bazı âlimler Gazâlî'nin şeyhlerinden biri de Yusuf es-Seccac'tır denilmişse de kaynaklarda bu iddiayı doğrulayacak bir bilgi bulunmamaktadır.

Ebu Ali el- Fârmedî dönemin önemli mutasavvıflardandır. Fârmedî, hicri 477'de Gazâlî henüz 27 yaşlarındayken vefat etti. Gazâlî bu kişiden fiilen etkilendiği tahmin edilmektedir. Ancak tasavvufa henüz yönelmemiş görünen Gazâlî'yi Fârmedî'nin müridi olarak kabul etmemek gerekir.

Gazâlî, Sünnilik ile sûfilîğin uzlaştırılmasında büyük katkıları olan bir âlimdir. Gazâlî şeriatı tasavvufa yaklaştırma misyonunun sahibidir.¹¹ Ona göre tasavvufun ameli yönü tatbik edilmesi gerektiğini belirtir.¹² Tasavvufu Müslümanların gözünde yüceltmek için uğraşmıştır. Tasavvufi düşüncenin İslam'a uygunluğu göstermeye çalışmıştır. Tasavvufun Ehlisünnet camiasında gücünü artırmıştır. Özellikle İslam coğrafyasında Ehl-i sünnet âlimleri tarafından kabullenilmesindeki rolü, İslam düşünce tarihi açısından belki de en önemli dönüm noktasıdır.¹³

Gazâlî tasavvuf ilmine adım atarken yaşayan sûfilerden ziyade tasavvuf alanında yazılmış kitaplardan etkilendiği *el-Münkız* adlı eserinde şöyle zikretmektedir:

Bana, ilim amelden daha kolay geliyordu. Bu sebeple öncelikle, onların ilimlerini içeren kitaplarını incelemekle işe koyuldum. Bu maksatla tasavvuf ehlinin Ebû Tâlip el-Mekkî'nin Kûtu'l-Kulûb adlı kitabının, Haris el Muhasibinin kitaplarını Cüneyd-i Bağdâdî, İmam Şîbli, Bâyezid-i Bistâmî ve başka büyük mutasavvıflardan

¹⁰ İmam Gazâlî, “*Yol, Bilgi ve Varlık (Eyyühe'l Veled)*”, ed. Esmâ Ürkmez (İstanbul: Sufi Kitap, 2007), 29.

¹¹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2014), 55.

¹² İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*. (Arapça aslıyla birlikte), çev. Osman Arpaçukuru (İstanbul: Beyan Yayınları, 2017), 61-62.

¹³ Muhammed Âbid Câbîrî, *Mükevvenât fikri'l-Gazâlî*, (Rabat: Manşûrât Kulliyeti'l-Âdâb ve'l-ulûme'l- İnsâniyya, 1988), 63.

nakledilen sözleri içeren kitapları okumak suretiyle mutasavvıfları ilmini öğrenmeye başladım.¹⁴

Gazâlî, tasavvuf hakkında teolojik bir bilgiye ihtiyaç olmadığını, Allah'a ulaşmanın yolu kitaplardan öğrenilmeyeceğini beyan eder. Allah bilgisinin, kulun ruhi hazırlığından sonra, Allah'ın kendisini kula tanıtmaya tarzında olacağını belirtir.¹⁵

Düşünür tasavvufta en hacimli eseri olan *İhyâ* başta olmak üzere diğer eserlerini yazarken şek ve şüphe içinde değildi. İman konusunda şüpheye düşmemiştir. İnziva dönemi düşünürün en feyizli ve verimli dönemidir. Tasavvufa geçtikten sonra da diğer ilimlerle ilişkisini koparmamıştır. Bunun somut delillerden biri yazdığı eserlerde kendisini göstermiştir. Hayatının sonlarına doğru yazdığı *İlcamü'l Avam An İlmi'l-Kelam, Müstasfâ* gibi eserlerde görülmektedir.

Gazâlî tasavvufa çağrı yaparken insanları akla değil de ilahi hakikatleri tasavvufi yol alan rivayetler, nefsi ıslah metotları kullanmalarını tavsiye eder. Gerçek bilginin akılla değil kalple olması gerektiğini söylemiştir. Şer'i ve aklî ilimleri şüphe süzgecinden geçirerek, kontrol ederek almış ve bu alış sırasında Allah'a, Peygamberliğe, âhirete yakinen iman etmeye ulaşmıştır.¹⁶ Gazâlî, şer'i delili kullanırken aklî delili de ihmal etmemiştir. Yine tasavvufu savunurken, hulul, ittihad ve şatahat türü şeylere şiddetle karşı çıkmış tasavvufu Kur'an ve Sünnet kriterleriyle değerlendirmeye çalışmıştır. Kitap ve Sünneti kriter olarak kullanırken de o döneme kadar edindiği bilgi ve deneyimin belirleyici olmuştur.

Düşünür, şathiye konusunda temkinli olunması gerektiğini izah eder. Şathiyenin kötüye kullanılmaya kapı açabileceğinden bu tür meseleler hakkında hassasiyet ve tedbiri elden bırakılmamasını beyan eder. Düşünür tasavvufi tecrübeyi derin bir şekilde yaşadığını *el-Münkız* adlı eserinde bilgi vermektedir. Bunun yanında şathiye gibi ifadelerin gelişi güzel her yerde söylenmesini hoş karşılamaz. Bu tür bilgileri kitaplara tevdi edilmesini de uygun görmemektedir. Çoğu insanın akli bu konular karşısında zayıf kaldığı, mutasavvıfların sekr halindeki sözlerin gizli tutulup anlatılmaması gerektiğini düşünür.

¹⁴ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 61.

¹⁵ Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *Mizânü'l-'amel*, (Kahire: Darul Maarif, 1328), 64.

¹⁶ Hasan Şahin, "Gazzâlî ve Tasavvuf", (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayın, 1988), 96.

Felsefî ve aklî ilimlerde otorite kabul edilen, şer'î ve zahiri ilimlerde önemli bir yere sahiptir. Dönemin en prestijli eğitim kurumu olan Nizâmiye Medresesindeki hocalığı esnasında fikri bir bunalım yaşayıp medreseyi terk etmiştir. Kanaatımızca devletin sosyal, siyasal ve eğitim sistemini düzene sokan Nizâmülmülk'ün öldürülmesi düşünürü çaresizliğe itmiş, boşlukta bırakmıştır. Çünkü Gazâlî'nin hakikat sahasında iman boyutunda bir sapma olmamıştır. Neticede çıktığı hakikat yolculuğunda ilmi, ameli ve ruhi tecrübeyi esas alan tasavvufta karar kılmıştır. Düşünürün ruhi ve manevi gelişimi açısından olduğu kadar tasavvuf tarihi açısından da önemlidir. Manevi gelişimini bilimsel, kültürel ve sosyal gelişimi ile arayış dönemindeki tecrübeleri neticesinde elde ettiği bulgularını başta *ihyâü ulûmi'd-dîn* olmak üzere sonrasında yazdığı eserlerine yansıtmıştır.

Gazâlî'nin öğrenim hayatı ve eğitimine yönelik önem arzeden bazı tarihler aşağıda verilmiştir.

450/1058 Horasan Tus'da Gazâlî'nin doğumu.

1074/1077 Tus'da tahsil hayatına başladı.

1077 Tahsil için Nişâbur'a gitti.

1084 Tasavvufî hocası olarak kabul edilen el- Fârmedî'nin ölümü.

1085 Hocası İmamul Harameyn el-Cüveynî'nin ölümü.

484/1091 Nizâmiye baş müderrisi oldu.

14 Ekim 485/ 1092 Nizâmülmülk öldürüldü.

1092 yılların sonları Selçuklu hükümdarı Melikşah'ın zehirlenerek öldürülmesi.

478-488/1085-1095 İlk tedris dönemi.

488/Kasım 1095 Bağdat'tan (Nizâmiye Medresesi) ayrıldı.

488-499 / 1095-1106 yılları inziva hayatını yaşadı.

499 / 1106 Temmuz İl. Tedris dönemi Nişâbur' da ders vermeye döndü.

1106/1109 İl. Tedris dönemi.

500 Muharrem ayında vezir Fâhru'l mülk öldürüldü.

1109/1111 yılında memleketi Tus'da yaşadı.

8 Aralık 1111/505 yılında vefat etti.

1.2.1. Gazâlî'ye Göre Tasavvuf

Gazâlî'ye göre gerçek tasavvuf hâl ilmidir. O, bu yola girilmeden önce akli ve nakli ilimlerin öğrenilmesini gerekli görür ve tasavvufun kişisel tecrübe yoluyla öğrenilmesine vurgu yapar. Sûfilik ile ilgili okumalarını genişlettikçe istenilen sonuca ulaşmaya sadece bilgiyle değil, zevk, hal ve birtakım özelliklerin değiştirilmesiyle mümkün olacağını bildirmiş, tasavvufun bir davranış alanı olduğu sonucuna varmıştır. Düşünürdeki hal değişimi bir sûfinin veya bir müridin denetiminde olmayıp kendisinin güvendiği ve seçtiği tasavvuf kitapların bilgileri doğrultusunda gerçekleştirmiştir.

Tasavvufi yolun başlangıcında olan bir mübtedî salikin günahını düşünmesi ve onun acısını çekmesi gerekir. Günahını unutan mübtedî salik fazla üzülmez ve iradesi zayıflar, aynı günahı tekrar işleyebilir. Tasavvuf yolunda ilerlemiş, marifet halleri kendisine ulaşmış, gaybın nurları kendisince keşf olunmaya başlamış kemal ehli ise geçmiş hatalarıyla uğraşmamalı yolculuğuna devam etmelidir.¹⁷

Gazâlî'nin tasavvufi anlayışına göre sûfi tarikatlar, müritlerine mücâhede yoluyla kötü sıfatlarını yok etmelerini, bu sıfatlarla olan alakalarını kesmelerini ve tamamen Allaha yönelmelerini sağlayan müesseselerdir.¹⁸ Gazâlî kalbin dünyadan ilişkisini tamamen kesmenin mümkün olmadığını hem anlamış, hem de göstermiştir. Ona göre tasavvuf yolunun ilk şartı olan temizlik kalbin bütünüyle Allah'ın gayrından ayrılmasıdır. Eşyanın hakikatleri kalpte meydana gelir. Kalbin insan organları içerisinde en önemli organ olduğunu belirtir.

Düşünüre göre insan iki farklı unsurdan meydana gelir: Birincisi, kabuk vazifesi gören bedendir ki, bunun gören organı gözdür. İkincisi ise manevi, iç âlemle alakalı olandır ve kalp gözüyle görür. Manevi bilinç bazen kalp, bazen ruh, bazen de akıl adını alır.

Düşünürün hayat hikâyesinde onun düşünsel yolculuğu görmezlikten gelmek mümkün değil. Hakikati arama yolculuğunda zihnini ve düşüncesini felsefe ve kelamın karışık âleminde tasavvufun aydınlık mecrasına taşıdı. Gazâlî'nin tasavvufa yönelmesi Felsefe ve Kelam yollarının sonuçsuz kalışlarındandır. Gazâlî,

¹⁷ İmam Gazâlî, *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, 2: 77.

¹⁸ Mustafa Aşkar, "Gazzâlî'nin Tasavvuf Ekollerine Etkisi ve Gazâlî' den Sonra Ortaya Çıkan Tarikatlar", 473.

sûfilîğin Sünnilik içerisinde meşruiyet kazanmasındaki büyük etkisinin yanı sıra kelimacı ile sûfiyi aynı kişilikte buluşturmuştur. Gazâlî aklın kendi mekanizmaları çerçevesinde işletilmesine vurgu yapmıştır. Bâtınîlere karşı yazmış olduğu eserlerinde bunu görmekteyiz. Bâtınî hareket akli devre dışı bırakmakta, özellikle nasları konu edinirken akli esasları kullanmamaktadırlar. Gazâlî'nin iddia ettiği tasavvuf rasyonel bir çizgi taşır. Cahil sofulara karşı da eleştiriden geri durmamıştır. Bağnaz yapılar ve batıl inançlara karşı etkin mücadele vermiştir.

Gazâlî, tasavvuf erbabı olmayan, o tadı tatmayan kişiler, peygamberliğin hiçbir surette iç yüzünü bilemezler. Peygamberliği, yalnız kelime olarak adını bilirler görüşüne sahiptir. Tasavvuftan nasibini alamayan kimse Peygamberlerin hakikatine asla kavrayamacağını belirtir.¹⁹

Düşünür, şer'i sözlerin zahiri manasından çıkarıp saptırarak tevil edilmesini tammat olarak adlandırır. Bâtınîlerin bu konuda birçok konuyu saptırıp tevil ettiklerini söyler. Sekr halinde yaşanan durumlar, ayrıldıktan sonra akıl ölçüsüyle değerlendirilmesi gerektiğine inanır. Gazâlî sûfilik yolundaki yaşamın gizli kalmasını ister. Düşünür kendisi de tasavvufi tecrübeleri yaşadığını otobiyografi niteliğinde olan *el-Münkız* adlı eserinde zikreder.

Keşifler ve müşahedeler henüz bu yolun başından itibaren başlar. Bu yolun yolcuları uyanık oldukları halde melekleri ve peygamberlerin ruhlarını görürler; onların seslerini duyarlar ve onlardan birçok fayda elde ederler.²⁰ Gazâlî'nin tasavvuftaki genel anlayışı müşâhede haline ulaşmaktır. Müşâhede haline ulaşmak ise mücahede yolunda etkin çabayı gerektiğini söyler. Mücahede nefsin kötü arzularından arınmak için her türlü çabayı sarf etmektir. Bu şekilde olan kişinin kalbini Allah yönetir kalbine rahmet akıtır. İlâhi âlemin sırları kendisine açılan kişinin selamete ulaştırır. İhyâ'nın dördüncü cildi mücahede ile başlayıp müşahedeyi hedefleyen kimsenin geçeceği durumlar olan tevbe, sabır, korku, ümit, fakr, zühd, tevekkül ve muhabbetin ancak rıza, ihlas, şevk, üns ve doğruluk gibi daha ileri boyuta geçerek tamamlanır. Düşünür en büyük sûfilerin zevk, hal ve sıfat değişimi yoluyla amaçlarına ulaştığını belirtir ve tasavvufun ilim elde etmenin zevk

¹⁹ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 72.

²⁰ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 7.

ve hal yanından daha kolay olduğunu söyler. Çünkü zühdün bilgisini ve şartlarını öğrenmek başka, zâhidane yaşamak, zahitçe bir hayat sürmek çok daha farklıdır.²¹

Düşünüre göre tasavvuf, aklî ve naklî ilimleri kuşatan ya da bu ilimlerin hepsini ihtiva eden ilimdir.²²

Gazâlî'nin tasavvuf anlayışında nebevi metodun önemi büyüktür. Gazâlî, sûfilik yolunda ruhun hakikati olarak gördüğü kalbin hastalıkları zikrederken cehalet ve günah bataklığından bahseder. Kurtuluş yolu olarak ise peygamberi bir ahlakla ve tavsiyelerine uymakla mümkün olur. Kişinin kalbin hastalıklardan feragat etmesinin akıl ile değil peygamberlik nuruyla olacağını beyan eder. Ruhun hakikati olarak gördüğü kalbin hastalıkları günaha bulaşmaktır. Günahtan kurtuluş ise nebevi metodu takip edip tavsiyelerine uymakla mümkün olur. Mutasavvıfların yoluna girmekle zorunlu olarak kendisine aşikâr olan hususlardan biri de peygamberliğin hakikati ve kendine has özelliğidir.²³ Düşünürün bu ifadesiyle nebevi metodun kendisine şiar edildiğinin açık göstergesidir.

Gazâlî'nin tasavvufa yönelmesi tasavvufun yardımı ile peygamberlik hakikatine daha emin bir şekilde ulaşabilme imkânını görmesidir. Allah'ın veli kullarından meydana gelen kerametleri, sûfilerin uzlet hayatı Peygamberlerin başlangıçtaki hallerine benzetir. Allah Resulü'nün (sav), Peygamberlik kendisine verilmeden önceki hâli böyleydi. Peygamberimiz sık sık Hira Dağı'na çekiliyor, insanlardan uzakta Rabbi ile baş başa kalıyor, O'na ibadet ediyordu. Bu durumu görenler, "Muhammed Rabbine âşık oldu!" diyorlardı.²⁴ Gazâlî'nin kalbin mahiyeti ve kalp gözü hakkındaki izahları başta *İhyâu Ulûmi'd-din* olmak üzere *Mizânü'l-Amel*, *Münkız*, *Er-Risaletü'l-ledüniyye*, *Mışkâtü'l-Envâr* isimli eserlerin yanı sıra diğer eserlerinde de bahsetmiştir. Düşünüre göre kalp, insan ruhunun keşf ve sezgi gibi en yüksek derecesini ihtiva eder. İnsanın ancak hakikati onunla kavrayacağını beyan eder. Kalp, Allah hakkındaki bilginin doğduğu yer olarak görür. Gazâlî, tasavvufun asıl değeri akıl üstü (irrasyonel) âleme açılmış bir kalp gözü

²¹ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 73.

²² Gazâlî, *er-Risâletü'l-ledüniyye* (Beyrut: Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazâlî, 1406/1986), 230.

²³ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 74.

²⁴ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 72.

olmasından, nazari olan ile ameli olanı birleştirmesinden, hakikati bizzat yaşanan tecrübeden çıkarmasından ve ahlaki hayat için bir örnek olmasından geliyordu.²⁵

Düşünüre göre dünya hayatının gayesi olarak Allah'ı bilmeyi ve O'na kulluk etmeyi ve âhirette O'nu görmeye nail olmayı arzular. Gazâlî 'ye göre gerçek ebedi saadet de budur. Diğer her şey bu ana gayeye ulaşmak için gerekli olan vasıtalar hükmündedir.

Düşünüre göre tasavvufun amacı vecd ve istiğrak haline ulaşmak gibi manevi zevkler veya felsefi yoldan ulaşılamayan Allah'ın zatıyla ilgili bilgilere bu yoldan ulaşmak gibi epistemolojik endişeler değil, iman hakikatleri daha içten yaşayabilmektir.²⁶ Tasavvufun bir yaşama meselesi olduğunu ve bir hayat tarzı olarak onu bizzat uygulamaksızın sûfilik hakkında tam bir anlayışa ulaşamayacağını anlamış olsa gerek ki düşünür resmi görevlerinden ayrılma kararı almıştır. *el-Münkız* 'de on senelik uzlet hayatının sonunda tasavvuf hakkında vardığı düşüncelerini şöyle açıklamaktadır:

Sûfilerin, Allah Teâlâ'nın yoluna girmiş kimseler olduğunu, onların hayat tarzlarının, en güzel hayat tarzı; yollarının en doğru yol olduğunu, ahlaklarının ahlakın en güzeli bulunduğunu yakinen anladım. Akıllı insanlar, hâkimler, şeriatın sırlarına vakıf âlimler, onların hayat tarzlarından ve ahlakından bir şey değiştirmek ve yerine daha iyisini koymak üzere bir araya gelseler, buna bir imkân bulamazlar.²⁷

1.2.2. Gazâlî'nin Tasavvuf İçerikli Eserlerinin Analizi

Gazâlî gerçeği arayan kimselerin dört gruptan ibaret olduğunu el Münkız adlı eserinde zikreder.²⁸ Sırasıyla Kelamcılar, Bâtıniler, Filozoflar ve Mutasavvıflar şeklinde bir tasnif yapar. Ancak bu sıralama genel sıralamadır. Kelam ilmini araştırırken diğer alanlarda eserler yazdığı gibi tasavvufa meylettikten sonra da Kelam, Usulü fıkıh gibi alanlarda eserleri telif etmiştir. Bâtınîlik ile ilgili reddiyelerini ise farklı dönemlerde yazmıştır. Birçok alanda eserler telif eden düşünür dönemin şartları ve durumları gözeterek yaptığı açıktır. Eserleri arasında atıflar yapması bize eserlerin ne zaman yazıldığı hangi dönemde oluşturduğu bilgisini vermektedir. Otobiyografi niteliği taşıyan el Münkız adlı eserinin dışında

²⁵ Baitenova, N. J, "İmam Gazzâlî'nin Hayatı ve Yaratılış Hakkındaki Düşünceleri", ed. İlyas Çelebi (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınlar, 2011), 85.

²⁶ Fazlur Rahman, *Islamic Methodology in History* (Karachi: Central Institute Of, 1965), 144.

²⁷ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 74-75.

²⁸ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 215.

el Müstasfâ adlı kitabında yazdığı diğer eserler hakkında şu şekilde bilgi vermektedir:

Bu ilmin hem din ve hem de dünyaya ilişkin olması, gençliğimin ilk yıllarında beni ömrümün bir devresini ona ayırmaya sevk etmiş, bunun sonucunda fıkıh ve fıkıh usulü alanında birkaç kitap yazmışım. Daha sonra “âhiret yolunun ilmine” ve “dinin batını sırları bilme ilmine” yöneldim ve bu konuda da *İhyâü Ulûmi'd-dîn* gibi geniş, *Cevâhirü'l-Kur'ân* gibi kısa ve *Kimya-i sa'âdet* gibi orta büyüklükte kitaplar yazdım. Sonraları takdir-i ilahi beni yeniden eğitim ve öğretimle meşgul olmaya sürükledi.²⁹

1.2.2.1. Mîzânü'l-Amel

Ahlak ve tasavvuf ağırlıklı olan bu eser İhyâü 'ulûmi'd-dîn'den önce ilk tedris döneminin sonlarında yazılmıştır. İhyâü 'ulûmi'd-dîn'den önce yazılan tek tasavvuf içerikli eserdir.

Gazâlî, Mi'yârü'l-'ilmin sonunda dünya ve âhiret saadetine ilim ve amelle mümkün olduğunu, ilim konusuna ölçü olmak üzere Mi'yâr'ı yazdığını, amel konusunda ise ayrı bir eser kaleme alacağını bildiriyordu.³⁰ *Mi'yârü'l-'ilmi* 1095 yılında yazıldı. Bu kitabın yazıldığı tarihi esas alındığında *Mîzânü'l-amel* kitabının H.488 (1095) yılının Muharrem ve Zilkade aylarında yazıldığı ağırlık kazanmaktadır. Bunu doğrulayan bilgi *Mîzânü'l-amel* kitabının giriş bölümünde zikredilmektedir.³¹

Gazâlî'nin tasavvufa olan ilgisi bu eserde açıkça görülmektedir. Nitekim Gazâlî bu eserinde âhiret te faydalı olabilecek salih amel ile âhirette insana bir fayda sağlamayacak işler arasındaki farkı açıklamaktadır. Âhirette insana fayda sağlayacak salih amelin ne tür bir amel olduğunu ortaya koymaya çalıştı. Gazâlî, bu eserde nazarî bilgi ile tasavvufî bilgiyi en güzel şekilde tahlil ediyor.

Düşünür, kitabında iki ayrı yerde bilimler sınıflandırmasından söz eder. Fıkıh ve kelandan el-ulûmu'l şeriyye ve el-ulûmu'l akliyye olarak söz edilir.

Gazâlî, eserinde aklın Allah'ın yarattığı en şerefli varlık olduğuna vurgu yapar. Yine bu eserde düşünür tasavvufî bilgi ile nazari bilgiyi objektif bakış açısıyla ele alır.

²⁹ Gazzâlî, *Müstasfâ (İslam Hukukun Kaynakları)*, çev. Yunus Apaydın (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 33.

³⁰ Karlığa Bekir, “Gazzâlî'nin eserleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 518-530.

³¹ Gazâlî, *Mîzânü'l Amel*, nşr. Süleyman Dünya (Kahire: Darul Maarif, 1964), 19.

Gazâlî, bu eserinde insanın ruh ve bedenden meydana gelen bir varlık olduğunu (düalizm) kabul eder.³² Ruh ve beden karşılıklı etkileşim içindedir. Ruhta açığa çıkan her sıfat etkisini organlara yayar; organlarda ruhun isteğiyle hareket eder. Organların işlevleri ruha tesir eder ve tesir-teessür şeklinde devam eder.³³

Düşünür, *Mizânü'l-amel* kitabında mutluluk yollarını açıkça göstermiştir. Kitabında ilim ve ameli beyan ettikten sonra ilmi nurani bir duyguyla doyurucu bir şekilde tasavvuf yolunu zikretmiştir. Tasavvuf yolunu ilmi yönleriyle açıklamıştır. Şehvet ve gazap güçleri arasında aklın değerini izah etmiştir. Kitabın önsözünde dünya ve âhiret saadetine ulaştıran amel ile felakete götüren amel arasındaki farkın bilinmesi gerektiğini belirtir. Bu ilim ve amellerin bir ölçüye muhtaç olduğunu beyan eder. Müellif yine kitabın giriş kısmında ilim ve amelden başka yolun olmadığını, ilim tahsil etmenin yolları ile saadete ulaştıran amelin yollarını gösterir. İlmin görevlerinden asıl olanın insan mutluluğudur görüşüne sahiptir.

Gazâlî, gerçek saadetin âhiret saadeti olduğuna bunun dışında kalan saadetin eksik olduğu ya da mecazi anlamda söylendiğini beyan etmektedir.³⁴

Gazâlî, tasavvufta işin ehlini bulup istişare edilmesi gerektiğine inanır.³⁵ Tasavvufta mürşidi bir ruh mimariye benzetir. Müridine rehberlik etmesi, müridin durumuna göre metot uygulaması icab eder.³⁶

Düşünür eserinde konuları ele alırken Kur'an-ı Kerim'den ayetler, hadis-i şeriflere sıkça başvurmuştur. Anlamı kuvvetlendirmek için Selef-i salihin ve sahabe sözlerinden alıntı yaparak eserine işlemiştir. Yine düşünür eserinde insanın huzurlu bir hayat yaşaması için bilgi ve ahlaki değerlerle bütünleşmesi gerektiğini belirtir. İnsanın hem iyiye hem kötüye meyilli bir şekilde yaratılmasının, insanın iyi vasfını kullanarak melekleşeceği gibi kötülük vasfını kullanarak da hayvanlaşacağını, arzuların esaretine giren bir kişinin bedenindeki hayvani özelliklerini güçlendireceğini de belirtmiştir.

³² Gazâlî, *Mizânü'l Amel*, 21-23.

³³ İmam Gazâlî, *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, 3: 91.

³⁴ Gazâlî, *Mizânü'l Amel*, 390.

³⁵ Gazâlî, *Mizânü'l Amel*, 243.

³⁶ Gazâlî, *Mizânü'l Amel*, 240.

Nefis tezkiyesi, nefsin terbiye edilmesi, ilmin ve âlimin fazileti gibi konuları Kur'an ve sünnet çerçevesinde ele alarak ayet ve hadislerle saadet yoluna götürecek mesajlar vermektedir.

Gazâlî, eserinde nefsin mertebelerine, nefsin arzularla mücadelesine ve nefis terbiyesinin yollarına, huyları güzelleştirme yöntemlerine, kendisiyle saadete ulaşılan faziletlerle değinmiştir. Faziletleri ise hikmet, şecaat, iffet ve adalet olmak üzere dört kısma ayırmıştır.³⁷

Düşünür kitabının son satırlarında ilim adamlarını ve araştırmacıları önemli hususlarda ikaz eder; her mezhebi ve her fikri teorik düzeyde savunanların birbirlerinden üstün olduklarına dair görüşlerini kanıtlayacak bir mucize bulunmadığını belirtir:

Başkalarının mezhebine iltifat etme! Tutarlı bir görüşe ulaşabilmen için hak ve hakikati sen kendin araştırarak teorik düzeyde temellendir! (utlubi'l-hakka bi-tarikin 'nazar). Çünkü "Kurtuluş ancak bağımsız düşüncededir. (fe la halasa illa fi'l-istiklal)...Bağımsız düşünceye ulaşmak için de şüphe önemli bir yöntemdir. Çünkü şüphe etmeyen bakmaz, bakmayan göremez, göremeyen ise körlük ve sapkınlık içinde kalır."³⁸

Düşünür, Mizânü'l-'amel'de bilginin fıkıh ve kelam için gerekli ama yeterli olmadığı, bu bilgilerin içselleştirilip tecrübe edilmesi gerektiği, bunun ise talimle değil, sûfi yöntemle mümkün olabileceğini belirtir. Gazâlî, bilgi olmadan doğrudan sûfi yöntemi kullanmanın da bazı sakıncalarından bahseder.³⁹

Gazâlî, açıkça isimlerini zikretmeden bilimlerin konusuna göre bir sınıflandırma yapar.

- 1) Lafzın manaya delaletini inceleyen bilim. Düşünür, bu bilimden maksat lisanı kastetmiş olabilir.
- 2) Mücerred olarak manayı inceleyen bilim. Bu özelliklere uygun düşen ilmin mantık olduğu tahmin edilebilir.
- 3) Amelden mücerred olan nazari bilim. Nazarî kavramıyla vurgulanmak istenilen ilim kelam ilmidir.

³⁷ Gazâlî, *Mizânü'l Amel*, 181.

³⁸ Gazâlî, *Mizânü'l-amel*, (Mısır: Mektebetü'l-Cünd), tzs, 174-175.

³⁹ Gazâlî, *Mizânü'l Amel*, 38,39-40.

- 4) Amel ile ilgili olan bilim. Amel daha çok fıkıh ilminin konusuna dâhildir.
- 5) Fıkıhtan sonra gelen tasavvuf ilmi. Düşünüre göre fıkıh amaç değildir. Lügat, fıkıh için öğrenildiği gibi, Fıkıh ta tasavvuf için öğrenilir.⁴⁰

1.2.2.2. İhyâü Ulûmi'd-dîn

İhyâü 'ulûmi'd-dîn Gazâlî'nin tasavvufî içerikli eserlerinin en büyüğüdür. Büyük yapraklı yaklaşık 1500 sayfalık 4 cilt tutar. Eserin esas aldığı temel alan ahlaktır. Gazâlî *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*'i tarih belirtmeden inziva döneminde yazdığını kitapları arasında zikreder.⁴¹ *İhyâü Ulûmi'd-dîn*'in te'lifinin Şam'da başlayıp Tûs ve Nişâbur (Horasan) da sona ermiş olduğu tahmin edilmektedir. (489-500) İbnü'l Esîr ise, Gazâlî'nin *İhyâü-Ulûmi'd-dîn*'i Şam yolculuğunda yazdığını ve Dimeşk'teki birçok kişinin de bunu kendisinden dinlediğini yazmaktadır.

Gazâlî *İhyâü 'ulûmi'd-dîn* adlı eserini inzivaya çekildiği dönemin ilk zamanlarında yazmıştır. Bu bilgiyi destekleyen delillerden biri, Ebu Bekir b. Arabî'nin *el-Avâsım mine'l kavâsım* adlı eserindeki sözleridir. Ebu Bekir b. Arabî söz konusu eserinde hicri 490 yılının cemâziyelâhir ayında Selam Medresesi'nde Gazâlî ile görüşüğünü ifade eder. Bu görüşmede Gazâlî, nefsin tasavvuf yolunu benimsemeye razı ettiğini ifade etmişti. Kendisine eserlerimden bazı bölümler okuyup dinlettim, o da bana adını verdiği eserinden bazı bölümler okudu.⁴² Şam ve Kudüs'te uzlet ve inzivadaki boş zamanlarını bu eserini yazmakla geçirdi.

Düşünür kendi dönemini has üslubuyla bu eserinde ele alarak açıklamaktadır. Eserin giriş kısmında insanların cahilliği tercih edip farkında olmadan batıla hizmet ettiklerinden, âlimlerin aslı görevlerinden uzaklaştıkları, öncekileri taklit eden ilim adamları, ilmi çıkarlarına göre yorumlamaları, vaizlerin yaldızlı sözlerle halkı kandırmaktan ileri gidemedikleri, cedelle ve münakaşayla birbirlerine üstünlük kurmaları gibi konuları açıklamaktadır. Bunun yanı sıra düşünür Kur'an da yer alan fıkıh, hikmet, ilim, ışık, hidayet ve doğruluk gibi insanı âhiret yoluna sevk eden bilgilerin unutulmasından, bunların da ötesinde bütün

⁴⁰ Gazâlî, *Mîzânü'l Amel*, 115-120-127.

⁴¹ Gazzâlî, *Müstasfâ*, 3-4.

⁴² Ebu Hamid el Gazâlî, *El-Münkızü Mine'd Dalâl ve Tasavvufî İncelemeler*, çev. Salih Uçan (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2016), 23.

bunların dinde bir gedik açmış olmasından karanlığa götürücü korkunç bir tehlike oluşturmuş olmasından kaynaklanmakta⁴³ olduğunu söyler.

Düşünür, dini ilimlerin ihyâsı anlamına gelen *İhyâü Ulûmi'd-Dîn* 'in yazılış maksadını mukaddimesinde belirttiği gibi dini ilimleri yaşatmak, ilk imamların kapanan yollarını açmak ve faydalı olan ilimleri zikretmektir.⁴⁴ Gazâlî, eserin mukaddimesinde eserin kaleme alış nedenini şöyle anlatıyor:

Peygamberlerin varisleri unvanlarıyla yol göstericiler olması gereken âlimler artık kalmadı ve onların yerini, görüntülerinin gerisi bulunmayan âlim taslakları aldı. Şeytan bunların birçoğunu tuzağına düşürdü ve bu nedenle onlar isyan içerisine daldılar. Dünyalık çıkar peşinden koştuklarından iyiyi çirkin, çirkini de iyi göstermeye başladılar. Artık din ilmi kalmadı, yeryüzünü aydınlatan hidayet ışığı söndü. O kadar ki, fitne zamanlarında kadıların hüküm verirken başvurdukları resmi fetvalardan, medrese öğrencisinin üstün gelmek ve hasmını susturmak için sarıldığı cedelden ve avamın dikkatini çekmek için vaizlerin kullandığı süslü ve gösterişli cümlelerden başka ilim kalmadığı vehmine halkı ittiler. Çünkü bu üçünün dışında haram ve dünyalık elde edecek bir yol görmüyorlardı. Selef-i salihinin gittiği yol olan ve Allah'ın Kur'an'da fıkıh, hikmet, ilim, ziya, nur, hidayet ve rüşd diye isimlendirdiği 'âhiret yolu ilmi' ise, halk gündeminden dürülüp kaldırıldı, unutulmaya terk edildi. Ne zaman ki dine zarar verecek bir gedik açıldı ve karanlığa yol açacak bir tehlike ortaya çıktı, dini ilimleri yeniden canlandırmak, önceki imamların yöntemlerini ortaya çıkarmak ve peygamberler ile selef-i salihinin katında faydalı addedilen ilimleri izah için bu kitabı yazmayı gerekli gördüm.⁴⁵

Gazâlî *ihyâ*'yı dört esas üzerine yazmıştır. Bu dört esas ibâdât, âdât, mühlikât ve münciyat başlıkları içinde ele alır. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde tasavvuf ile ilgili konuların yanında ahlaki konulara da yer vermiştir. Bu bölümün ana konuları tövbe, sabır, şükür, havf, reca, fakr, tevekkül, zühd, muhabbet, rıza, niyet, ihlas, sıdk, murakabe, muhasebe konuları yer alır. Mühlikât kısmında şehvet, kin, öfke, cimrilik, kıskançlık, mal tutkusu, makam hırsı, kibir, riya, kuruntu, kibirlenme gibi konular yer alır.

Âdât ve ibâdâtı sadece fıkıh ve ilmihal formatında anlatmaya yetinmeyip bu ilimlerin hikmetleri ve sırlarını en güzel biçimde anlatmaktadır.

Rubu' ibâdât bölümü olan birinci cilt İslam'ın temel konuları içerir. Bu bölüm ilim kitabıyla başlar onu akaide dair kitabı izler daha sonra sırasıyla temizlik, namaz, zekât, oruç ve haccın sırlarına dair bölümler yer alır. Son üç kitabı Kur'an okumanın edepi, dualar, zikirler ve çeşitli virdlerin düzenine ilişkindir. Bu bölüm de dinin bireysel alanıyla ilgili bilgilere yer verilmiştir. Bireylerin bu alandaki yeri

⁴³ Celal Kırca, "Dini ilimleri ihya hareketi içinde Gazâlî'nin yeri", (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayın, 1988), 32.

⁴⁴ İmam Gazâlî, *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, 1: 7.

⁴⁵ İmam Gazâlî, *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, 1: 2-3.

ve önemi belirtilmiştir. Gazâlî, ibadetlerin biri zahir biri batın olmak üzere iki yönünü vurgular. Zahir bölümünü araç, batının ise amaç olduğunu belirtir. Amaç olan yönünün daha önemli olduğunu zikreder. İlim kitabının ilk bölümünde, İslami anlamda ilimden uzaklaşıldığı tespitini yapıp bu konuyla ilgili gözlem ve delillerini ortaya koyar. İlmin önemli olduğunu, Müslümanların ilim konusunda nasıl yanlışla düşüklerini izah eder. İlim ile ilgili yanlışların ortaya çıkmasında âlimlerin hataları ve sorumlulukların neler olduğu beyan eder. İlmin afetleri, iyi ve kötü âlim ayrımı ve bunların alametleri, aklın önemi ve anlamı gibi hususlar içerir.⁴⁶İlim kitabının ikinci bölümü ise inanç esasları ve kaideleri ihtiva etmektedir. İslam inancının temel unsuru olan kelime-i şehadetin manası üzerinde durmaktadır. İslam'ın inanç esasları ve kelamın temel konuları hakkında birçok hususu ele almaktadır. Tahkiki imanin önemi üzerinde durulmakta ve kelam ilminin konumunu tartışmaya açmaktadır. Kelam ve cedel ilmi konusunda halka zararları anlatmakta ve kelam ilminin mutlak olarak yerilmesi ve övülmesinin doğru olmadığını söylemektedir. Düşünür kendi yaklaşımıyla her konuyu ele alırken sıklıkla yanlışları, bidatleri, ifrat ve tefritleri zikredip tartışmakta, eleştirmekte ve onların yerine kendi düşüncelerini kendi bakış açısına göre doğruları yazmaktadır.

Dört kısmın bölümleri arasında en uzun bölüm “*Kitâbu'l-İlm*”dir ve bu bölüm eserin ilk konusunu oluşturuyor. Kanaatımızca düşünüre göre ilim toplumu kurtaracak temel alan olarak görmekte ve diğer bütün konular ilim üzerine inşa etmektedir. Düşünür, ayrıca *İhyâ*’nın giriş kısmında ilim konusunu kitabının başına almasının sebeplerini şöyle sıralamaktadır:

1. İlmin insan için önemli olması.
2. İnsana fayda veren ilim ile zarar veren ilmi birbirinden ayırt etmek.
3. Kendi zamanında yaşayanların doğruluktan ayrıldıklarını, hayali şeylerin ardından koştuklarını ve hakikatin özüyle ilgilenmeyip her şeyin kabuğu ile uğraştıklarını ispat etmek. Burada kastedilen ilimden kasıt muamele ilmi olup mükâşefe ilmi değildir.

⁴⁶ Ejder Okumuş, “Bir Yeniden Diriliş Projesi Olarak İhyâ’u ‘Ulûmu’d-dîn”, *İlmi Dergi Diyanet* 47/3 (2011): 178.

Gazâlî, ilim konusunu işlerken âlimlerin önemini ayrıca belirtir. *İhyâ* da bahsettiği âlimi, toplumun önderi, insanları helake götüren kötü amellerden, ahlaktan arındıran, toplumu güzel ahlaka yönelten kişiler olarak görmektedir.

Rubu' el-Âdât bölümü olan ikinci cildin ilk kitabı yemek adabı ikinci kitabı nikâhın edepleri hakkındadır. Üçüncü kitabı kazanmanın (kesb) hükümleri yer alır. Yine bu babta sohbet adabı, diğer insanlarla ilişkiler adabı, yolculuk adabı, uzlet, müzik, vecd, emri bil ma'ruf nehyi 'anil münker, kötülüklerden sakındırma, Hz. Muhammed'in hayatı ve ahlakı gibi konular yer alır. el-Adat bölümü ilk bölümün devamı niteliğinde olup sosyal münasebetler ve toplum içinde uyulması gereken kurallardan bahsetmektedir. Emri bil ma'ruf nehyi 'anil münker konuları ağırlıktadır. Rubu' el âdât bölümü toplumun ihtiyaç duyduğu daha çok sosyal konularını ele almaya çalışmıştır.

Gazâlî, Rubu' Mühlikât bölümünde Kur'an-ı Kerim de yasak edilen kötü huyları, nefis ile kalbi bunlardan temizlemeği ve bu kötü huyların her birinin ayrı ayrı tarifini, sonra doğuş sebeplerini, sonra bunların sebep olduğu afetleri, teşhis ve alametlerini tedavi ve kurtuluş çarelerini, ayet-i kerime, hadis-i şerif ve selef-i salihin sözlerini⁴⁷ anlatmaktadır.

Rubu' Münciyât bölümünde kulları Allah'a yaklaştıran siddıklar ve mukarreblerin hasletlerinden olup, rağbet edilen bütün iyi hasletleri, her hasletin hakikat ve mahiyetini, güzel ahlak edinmenin çarelerini, elde edilen iyi neticelerini, tanınma alametlerini ve rağbet görmelerine sebep olan faziletlerini, bu husustaki şer'i ve aklî delilleri⁴⁸ misallendirip açıklamaktadır.

Gazâlî *İhyâ-ü Ulûmi'd-dîn*'in kırk bölümünden bazıları değişik isimlerle, bağımsız bir kitap şeklinde zikredilmiştir.⁴⁹ *İhyâ-ü Ulûmi'd-dîn*'in ilk iki cildi Rub'u'l-ibâdât ve rub'u'l- âdât, Gazâlî'nin zahiri hayat hakkındaki görüşlerini içermektedir. Üçüncü ve dördüncü cildinde Rub'u'l Mühlikât ve Rub'u'l Münciyât bölümleri ise Gazâlî'nin bâtinî hayat ile ilgili görüşlerini içermektedir. Rub'u'l Münciyât bölümü, Gazâlî'nin hakiki kurtuluş olarak gördüğü evliya ve salihlerin öğretileri ile ilgilidir. Düşünür bu bölümde fıkıh ile ilgili bilgiler vermektedir.

⁴⁷ İmam Gazâlî, *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, 1: 6.

⁴⁸ İmam Gazâlî, *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, 6.

⁴⁹ Abdurrahman Bedevî, *Müellefâtül Gazâlî*, (Kuvvet: Dârül kalem, 1977), 307-312.

Ancak burada dikkat çekmeye çalıştığı temel konu toplum düzeni ve ahlak konusunu işlemektedir.

İhyâü Ulûmi'd-dîn'i inziva döneminde Şam'da yazmaya başlayıp bazı bölümlerini Kudüs'te devam ettiğini gösteren bilgiler ele alındığında, Gazâlî'nin Horasan'daki uzlet döneminde bir takım noktaları yeniden gözden geçirdiği veya eklemeler yaptığı sonucuna varılabilir.⁵⁰ Bu büyük eserin Gazâlî'nin ömrünün sonuna kadar eklemelerde bulunmuş ve bazı tashihler yapmış olması mümkündür.⁵¹ Klasik kaynaklar incelendiğinde *İhyâ-ü Ulûmi'd-dîn* inziva döneminde yazıldığı kesinlik kazanmaktadır. Gazâlî tarihi belirtmeden bu eseri inziva döneminde yazdığını başka bir eserinde zikreder.⁵²

İhyâ-ü Ulûmi'd-dîn bir bütün olarak yazılabilmesi için belli bir zamanın geçmesi gerekmektedir. *İhyâ-ü Ulûmi'd-dîn*'in içinde yer alan *Risale-i Kudsiyye* adlı eserini 1096'da Kudüs'ü ziyareti esnasında yazmış olması muhtemeldir.⁵³ *İhyâ-ü Ulûmi'd-dîn*'in içinde olan Kudüs'ten Mektup, Gazâlî'nin Kudüs'ü ziyareti esnasında 1096 yılında yazılmıştır.

İhyâ, tasavvufi bölümlerin olduğu kadar itikat, ahlak, ibadet ve irfan kitabıdır. Bu kitabın içeriğinde Kelam ve Fıkıh konularından bahseden birçok bölüm bulunur. Ancak kelam ve İslam hukuku, diğer ilimlere nazaran daha az değinmiştir. Gazâlî bu eserde fıkıh ve tasavvufu harmanlamasının yanında ahlak ve tasavvufu da fıkıh ölçülerle ifade etmeye çalışmıştır. İslam'ın tasavvufa göre yorumlanması esasına dayanan bir kitaptır.

İhyâü-u Ulûmi'd-din için şerh yazanlardan Zebîdî, bu kitap hakkında şöyle diyor: “Hem nakilci hem nazariyatçı, hem düşünceye önem veren hem de klâsik kaynaklara dayanan toplayıcı karakterli fıkıh kitapları arasında *İhyâü Ulûmi'd-dîn* gibi bir kitap tanımıyorum.”

İhyâ Farz-ı ayın olan ilimleri neler olduğunu zikreder. Farz-ı ayın ilimleri tespit ettikten sonra geriye kalan ilimleri dini ve aklî şeklinde sınıflandırır. Benzer tasnifi *er-Risâletü'l-ledüniyye*, *Cevâhirü'l-Kur'ân* ve *el-Müstasfâ*'da da yapmıştır.

⁵⁰ Hüseyin Zerrinkub, *Medreseden Kaçış*, çev. Hikmet Soylu (İstanbul: Anka yayınları, (2011), 215.

⁵¹ Seyyid Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *İthâfû's-sâdeti'l-müttakîn bi-şerhi esrâri İhyâ'i 'ulûmi'd-dîn*, nşr. Muhammed Ali Beyzavî, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1422/2002), 44

⁵² Gazzâlî, *Müstasfâ*, 3-4.

⁵³ WATT, *Müslüman Aydın*, 139.

Düşünür burada ilim kavramından sadece aklî ilimlerin değil, aynı zamanda dini ilimlerin de anlaşılması gerektiğini göstermiştir.

İhyâ Gazâlî'nin ahlak konusu açısından en önemli eseridir. Ahlak konuları işlerken temel referans olarak Kur'an ve Sünneti ilke edinmiştir. Düşünür felsefi, tasavvufi ve nassa dayanan gelenekçi ahlakı birleştirmeye çalışan ahlak âlimidir. Gazâlî 'ye göre ahlak hayatı, aklın hisler üzerinde hükmettiği bir hayattır.

İhyâ'nın geneline baktığımızda konuyla ilgili ayet ve hadisler nakleder, arkasında Sünni mutasavvıflardan alıntıları ekler. Bunun yanında Sünni mezhep imamların görüşlerine yer verir. Sahabe, tabiin, etbâu't-tâbiîn söz ve menkıbelerini, daha sonra sûfîlerin ifadelerini, manevi durumlarını ve menkıbelerini eklemeler yaparken ayet ve hadislerin tasavvufi yorumların yanı sıra tasavvufi hayat tarzını Kur'an ve sünnete bağlar. Gazâlî edindiği birikimi *İhyâ* da sistematik bir şekilde harmanlayarak oluşturduğu görülmektedir. Bu eser avam havas ayırmaksızın herkese yazılmış bir kitaptır. Bireysel ve toplumsal bütün yönleriyle içermediği alan yok gibidir. Tecdid çabasının daha çok toplumsal olan versiyonunu temsil etmektedir. *İhyâ* pratiğe yönelik konuları içermektedir. Düşünürün bu kitabı bir tür dini ilimler ansiklopedisi sayılabilir.⁵⁴

İhyâ, hangi konu işlenmişse işlensin gayet rahat anlaşılır üslubuna ve herkesin anlayabileceği biçimde ve çok hoş giden tarzda yazılmasına rağmen, felsefe ve hikmetle dolu olmaktan sıyrılamamıştır.⁵⁵ Gazâlî'nin tasavvufi dönemin ürünü olan *İhyâ* tasavvuf camiasında rağbet edilen, tercih edilen kitap olmasının yanında eserleri içerisinde en çok tartışılan hatta tepki gören kitabı denilebilir. *İhyâ*, Gazâlî hayatta iken Endülüs'te yasaklanmış, toplanıp yakılmış, yazarını sapıklıkla itham edilmiştir. Eserde menkıbeler ve kullanılan hadisler en çok eleştirilen kısımları teşkil etmektedir. *İhyâ*'da bulunan hadislere yöneltilen tenkitler, genelde bu eserde zayıf ve özellikle mevzu hadislerin bulunduğu yönündedir. Eserdeki hadislere en ağır tenkitlerden biri Kuzey Afrikalı ve Maliki âlim Mâzeri tarafından yapılmıştır. Mâzeri, *İhyâ*'da senetsiz hadis bulunduğunu iddia eder. Ancak İbn Sübkî'ye göre Gazâlî Mâzeri'nin iddia ettiği gibi hiçbir vakit senetsiz bir hadisi

⁵⁴ Süleyman Uludağ, "Gazâlî", *İslami Araştırmalar Dergisi* 13: 3-4 (2000).

⁵⁵ Mevlana Şibli Numânî, *Gazâlî*, çev. Yusuf Karaca (İstanbul: Kayihan Yayınları, 2008), 88.

eserine almamıştır.⁵⁶ İbn Sübkî (771/1369), Mâzeri (536/1141)'nin *İhyâ* da bulunan hadislerle yönettiği bütün tenkitlere cevap vermiştir. Ancak İbn Sübkî, Gazâlî'nin hadiste mütehasşs olmadığını da eklemiştir. İhyâ da bulunan haber ve eserlerin daha önce yazılmış fıkıh ve tasavvuf ile alakalı kitaplarda dağınık olarak bulunduklarını ifade etmiştir. İbn Sübkî, Gazâlî'nin eserine taşıdığı bu hadisleri ise senetli olduğunu ileri sürmüştür.⁵⁷ Düşünür, yanlış anlaşılan kısımları açıklamak, eserini ve kendisini savunmak üzere *el-İmlâ fî işkâlâtî'l-İhyâ* isminde bir eser yazarak muarızlarına cevap vermiştir.

Eserin bu mevzudaki diğer eserlerden üstün olduğu beş hususla onlardan ayrıldığını anlatmaktadır. Bunlar sırasıyla şunlardır:

- a. Onların muğlak olarak anlattıklarını açıklaması ve ihtisar ettiklerini mufasssal bir şekilde anlatması,
- b. Karışık mevzularını tertipleyip dağıttıklarını toplaması,
- c. Uzattıklarını kısaltıp açıklaması,
- d. Tekrarlarını atıp, yazdıklarını intizama koyması,
- e. Anlaşılması güç olduğu için hiçbir kitapta ele alınmayan ince meseleleri halletmesi olarak saymaktadır.⁵⁸

Her ne kadar bütün âlimler aynı yolu tuttularsa da, bunlardan bazılarının bilip diğerlerinin bilemediği yahut bildiği halde unutup yazamadığı veya temas edebilmesine herhangi bir engelin mani olduğu hususatin bulunduğu inkâr edilemez.⁵⁹ Düşünür yukarda bahsettiği sebeplerden dolayı eserini yazdığını beyan etmektedir.

1.2.2.3. Mişkâtü'l-Envâr

İhyâü Ulûmi'd-dîn'den sonra inziva döneminde yazılmıştır. *İhyâ* da bu eser hakkında atıflar yapması eserin *İhyâ*'dan sonraya yazıldığına işarettir. Varlık mertebeleri konusu işlerken konunun devamı niteliğinde olan "*İhyâ*" kitabının "Acâibü'l-Kalp" bölümüne işaret eder. Gazâlî'nin hayatının son döneminde yazdığı kitaplardandır. *Mişkâtü'l-envâr* oryantalistler tarafından Gazâlî'ye ait

⁵⁶ Tâceddin es-Sübkî, *Tabakatü's-Şafiyetül-kübra*, (Kahire: Hicr Yayınları, 1324), 6: 250.

⁵⁷ Es- Sübkî, a.e. 6: 249.

⁵⁸ İmam Gazâlî, *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, 1: 6-7.

⁵⁹ İmam Gazâlî, *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, 1: 7.

olmadığı iddialarında bulunmuşlardı. Oryantalist iddiaların temelinde üçüncü bölümdeki bilgiler Gazâlî'nin diğer eserleriyle örtüşmediğini, *Mişkât*'ın en eski yazma nüshasının Gazâlî'nin vefatından 70 yıl sonraya ait olduğu iddia ediliyor olmasıdır. Ancak Abdurrahman Bedevi eserde *Mişkât*'ın Gazâlî'nin vefatından dört yıl sonraki nüshasına ulaşması ve nüshada *Mişkât*'ın üç bölüm olduğu ve ayrıca kitabın girişinde Gazâlî'nin bu eseri üç bölüm olarak yazacağını ifade etmesi oryantalistlerin fikirlerini çürütmektedir.⁶⁰ Yine Gazâlî'den bahseden klasik kaynaklarda zikredilmesi, İbn Tufeyl ve İbn Rüşd'ün bu eser hakkında yaptıkları atıflar sebebiyle Gazâlî'ye aidiyeti kesinlik kazanmaktadır.

Nur suresinin 35. ayeti başta olmak üzere bazı ayetleri te'vil eden düşünür Nur esasına dayanan bir âlemi tasvir etmiştir. “Allah’ın nur ve zulmetten yetmiş perdesi var. Bunları açsa yüzünden yayılan ışıklar kimin gözüne çarpsa onu yakar kül eder” hadisini esas alıyor.⁶¹ Nur Allah’ın, Kur’an’ın ve Hz. Peygamberin ismidir. Nitekim Kur’an’da “Allah göklerin ve arzın nurudur” buyrulur. Genellikle ayetteki ifade “Allah gökleri ve arzı nurlandırandır” veya “göklerdeki ve arzdaki nurun sahibidir”(24/35) şeklinde yorumlanmıştır.⁶² Ancak düşünöre göre nurla vücûd, zulmetle yokluk bir ve aynı şeydir.

Gazâlî' ye göre Nuru'l-envâr olan ilk ve hakiki nurun ısıltıları ve pırıltıları kaynaktan feyezân edip yayılırken, kaynaktan uzaklaştıkları nispette zayıflar, şuaları azalır, parıltıları silikleşir. Maddeye geldiklerinde etkileri sıfır noktasına varır. Vücûd ve hayır da nurla eş anlamlı olduğundan onlar da aynı süreci izler ve maddeye sıfır noktasına varırlar.⁶³ İlk kaynağından yayılan nurlar, kaynağından uzaklaştıklarında aşama aşama zayıflarken, yiten nurun yerini zulmet olup maddeye gelindiğinde ise zulmetin son safhasına ulaşır ve ışık kaybolur.

Nurların nuru olan Allah’a ancak O’ndan gelen nurla ulaşılır. Mutasavvıf salık kimse bu yolda mesafe alırken kademe kademe karanlıklar azalır, yerini aydınlıklar alır. Bu yol ruh temizliği, riyazet, mücahede, kalp tasfiyesi ve dürüst bir

⁶⁰ Abdurrahman Bedevi, *Müellefâtül-Gazâlî*, (Kuveyt: 1977), 196.

⁶¹ *Müslim*, “İman”, 293; *İbn Mace*, Mukaddime, 13; *Ahmed b. Hanbel*, Müsned, 4: 401, 405.

⁶² Süleyman Uludağ, “Bir Mutasavvıf Olarak İmam Gazâlî”, ed. Yüksel Salman (Ankara: *İlmi Dergi Diyanet*, 2011), 55

⁶³ Süleyman Uludağ, “Bir Mutasavvıf Olarak İmam Gazâlî”, ed. Yüksel Salman (Ankara: *İlmi Dergi Diyanet*, 2011), 56.

ahlakla gerçekleşir. Buradaki manevi ve ruhi haller yaşanır ama anlatılamaz “tadan bilir, tatmayan bilmez.”⁶⁴

Miškât felsefi yaklaşımlar içeren kitaptır. Mistik düşüncede ileri safhaya vardığı eserlerinden birisidir. “Allah’ın nur ve zulmetten yetmiş perdesi olduğunu söyler. Eğer bu perdeleri açsaydı Zatı’nın azameti ona bakan herkesi yakardı” hadisindeki nur ve zulmet perdeleri epistemolojik bir bağlam içinde yorumlar.⁶⁵

Düşünür, *Miškâtü’l-envâr* adlı eserinde temellendirmeye ve Sünni akideyle uzlaştırmaya çalıştığı semavi ve nurani âlemlerin varlığında dayanan ontoloji, epistemoloji, psikoloji anlayışı kendinden sonra gelen Şehabeddin es-Suhreverdi ve Muhyiddin İbnü’l-Arabi gibi teosofik düşünürler eliyle gelişip tasavvufi renge de boyanarak sistemleşecek ve bu felsefe, ilimle birlikte yürüyen rasyonel felsefenin yerini alacaktır.⁶⁶ Düşünürün *Miškât*’taki nur anlayışı epistemolojik ve ontolojik olarak ayırabiliriz. *Miškât*’a başlarken Nur kelimesinin tarifiyle başlayan Gazâlî, Nur’un avamın, havassın ve havassül-havasın anladıkları olmak üzere üç manayı belirler.⁶⁷ Avama göre nur, zuhura işarettir yani görünmesidir. Nur ifadesiyle kendisi görülen ve kendisi vasıtasıyla başka şeylerin görüldüğü hakikat anlaşılır.⁶⁸ Bir aşama daha katedildiğinde nur kelimesinin havas yanındaki anlamlarına yani akıl, Cebrail ve Hz. Muhammed’e ulaşırız. Ancak nur kelimesi yahut artık ismi diyebiliriz asıl kaynağına yükselerek Allah’a nispet edilir. Bu da Nur’un havassül-havastaki anlamıdır.⁶⁹ Düşünür burada yegâne nur Allah’ın nuru olduğu diğer nurlar ondan istiare olduğunu anlatır. Gerçek olan sadece O’nun nuru olduğu beyan eder.

Bu eser tasavvufi-felsefi düşüncesinin en son ürünlerindendir. *Miškâtü’l-envâr* da ruhlar; hissî, hayalî, aklî, fikrî ve kutsî olmak üzere beş türdür. Bu ruhların en mükemmeli nebî ve velîlerin ruhlarıdır. Bunlar kutsî ruhlar olup doğrudan Allah’tan vahiy ve ilham alma özelliğine sahiptirler. Ancak velîlerin

⁶⁴ Gazâlî, *Miškâtü’l-Envâr*, çev. Süleyman Ateş, (İstanbul: Bedir yayınları, 2011), 56.

⁶⁵ İlhan Kutluer, “Felsefe ile Tasavvuf Arasında: Gazâlî’nin *Miškâtü’l-Envâr*’ında Entelektüel Perspektifler”, ed. İlyas Çelebi (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012), 529

⁶⁶ Mahmut Kaya, “Gazzâlî Filozofları Tekfir Etmekte Haklı mıydı?”, ed. İlyas Çelebi (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012), 50.

⁶⁷ Gazâlî, *Miškâtü’l-Envâr*, 15.

⁶⁸ Gazâlî, *Miškâtü’l-Envâr*, 16.

⁶⁹ Zeynep Gemuhluoğlu, “Gazzâlî de Temsilin Kaynağı Üzerine Bir İnceleme”, ed. İlyas Çelebi (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012), 610.

ruhları Allah'tan feyiz alma konusunda peygamberlerin ruhlarına muhtaç oldukları halde peygamberlerin ruhları onlara muhtaç değildir. Bununla beraber velîlerin ruhları peygamberlerin ruhlarına son derece yakındır, hemen hemen onlara muhtaç olmadan ışık verecek durumdadır.⁷⁰

Gazâlî bu eserinde insanda zahir ve batın olmak üzere iki göz olduğunu söyler. Zahiri göz his ve müşahade âlemini temsil ederken, batın gözü ise melekût âlemini sembolize eder. Düşünüre göre batın gözünün veya kalp gözünün akıl, ruh, kalp veya insan nefsi gibi farklı kullanımları olduğu ancak insanın idrak eden gerçek yanı anlamında olan akıl olarak isimlendirdiğini belirtiyor.

1.2.2.4. Bidâyetü'l-Hidâye (Meâricü'l- Kuds)

Düşünürün ilmi hayatının sonlarına doğru kaleme aldığı kitaplardandır. Nişâburdaki Müderrisliği sırasında halkın elinde olduğu kabul edilir. *Bidâyetü'l-Hidâye* zâhidane bir hayatı öngören bir kitaptır. İlmin gayesi sahibini doğru yola götürmek olması gerektiği ve bu yolun da takvadan geçtiğini belirtir.

Doğru yolun başlangıcı anlamına gelen '*Bidâyetü'l-Hidâye*' eserinin ağırlık konusu pratik ahlakla ilgilidir. Adaplı olmak doğru yolun ilki olarak sayar. Güzel ahlaka sahip olmayan kişinin İlim sahibi de olsa o ilmin kendisine bir faydası olmayacaktır. Kitapta nasıl bir ahlaki hal içerisinde olunması, nasıl davranılması gerektiğini anlatır. Ahlak, adap sahibi olmayan kişilerin ilimleri topluma zararlı olabileceğini izah eder. İlim yolculuğuna başlayan bir talebenin önce adap mertebesini geçmesi gerektiğini belirtir.

Meâricü'l-Kuds olarak da adlandırılan bu kitap kısaca şu konuları içermektedir: Mukaddime, ruhun ispatı, ruhun bir cevher oluşunun izahı, bu cevherin kemmiyetinin ve miktarının bulunmayışı, kuvâ-yi hayvaniye (hayvani kuvvetler) ve bunların muharrike olarak taksimi, nazarî ve âmeli akıl cihetinden insan ruhuna özgü kuvvetlerin beyanı, aklın mertebeleri, insanların akl-ı heyulânî hakkındaki ihtilafları, kudsî aklın izahı, ilahî kitaba göre aklın derecelerinin misallerle açıklanması, şariat ve aklın birbirine olan ihtiyacı, idrâkin hakîkatı ve mertebeleri. Ayrıca, konuyla ilgili sorular ile bunların ilmî cevapları yer almaktadır.

⁷⁰ Gazâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, 81.

Bu eser daha çok din ve ahlak bilgilerini öğreten ve halka hitap eden bir kitaptır. İlim ve amelde takva'nın önemini anlattığı tasavvufi konuların fazla olduğu eserdir. Kitabın genel tasnifi şu şekildedir; Birinci kısmında zahiri ibadet ve ahlaktan, ikinci kısmında kalbin itaat ve isyanından bahseder. Sonrasında göz, kulak, dil, vücut, cinsiyet uzuvları, eller ve ayakların güzel kullanılışından bahseder. Son faslında ise kalbin haset, ikiyüzlülük ve kibir gibi kötülüklerden temizlenmesini anlatır.

1.2.2.5. Kimyâ-yı Sa'âdet

Hicri 499 yılında yazılan eserin aslı Farsça olup Horasan da kalem alınmıştır. Gazâlî'nin Nîşâbur da ikinci defa müderrisliğe başladığı zamanda yazılmıştır. Düşünürün diğer eserlere nazaran daha sade bir anlatımla konuları izah etmektedir. Mutluluğun kimyası anlamını taşıyan *Kimyâ-yı sa'adet İhyâ-u Ulûmi'd-din* formatında yazılmış olup sadece konu başlıkları değiştirilmiştir. Her ne kadar bu eser Gazâlî'ye ait olmadığı iddia edilmekteyse de Gazâlî kendi otobiyografisini anlattığı *el-Münkız mine'd-dalâl* adlı eserinde bu eserin adını kaydettiğinden ona aidiyeti kesinlik kazanmaktadır. Yine İbn Rüşd *İhyâü Ulûmi'd-dîn*'den hiç söz etmezken *Kimyâ-yı Sa'âdet*'ten bahsetmekte ve burada tasavvufî bilginin geçerliliği üzerinde durulduğu bildirmektedir. Gazâlî'nin *el-Müstasfâ* adlı eserinde bu eserin isminin zikredilmesi eserin Gazâlî'ye ait olduğuna kesinlik kazandırmaktadır.

Kitabın içeriği her biri on bölümden oluşup dört rükünden ibarettir. Birinci rükün ibadet, ikinci rükün muâmelât, üçüncü rükün saadete giden yoldaki engeller, dördüncü rükün saadete erme ve kurtuluşa dairdir.

Gazâlî bu kitabın yazma gayesini şu şekilde izah eder: “Bu kitapta yukarıda zikredilen dört unvanı, dört rüknü ve yekûnu kırka baliğ olan asılları halkın anlayacağı açık Farsça ile açıkladım. Halk anlasın diye uzun ve muğlak ifadelerden kaçındım. Anlaşılması zor ibarelerle yazmadım.”⁷¹ Düşünürün bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere kitap daha çok avama hitap etmektedir.

Eser insan kavramını ele alarak anlatıma başlar. İnsanın ne olduğu, insanı oluşturan cevherlerin neler olduğu gibi sorulara cevap vermektedir. İnsanın kendini

⁷¹ Gazâlî, *Kimya-yi Saadet*, çev. A. F. Meyan (İstanbul: Bedir yayınları, 1969), 16.

bilmesinin önemini izah eder. Kitabın ağırlık kısmı mutluluğa ermenin yolunun Allah Teâlâ'nın rızasını kazanmak için çabalamaktan geçtiğini anlatır. Önce insanın kendini bilmesinin önemi üzerinde durur. Daha sonra Allah'ı bilmeyi ve tanımaya geçer. Kitabın sıralaması da bu metodu takip edip önce insanı anlatıyor sonra Allah'ı anlatmaktadır. Düşünür diğer konulara değinmekle beraber tasavvufi konuların daha ağırlık verdiği kitaptır.

1.2.2.6. Risâletü'l-Ledüniyye

Yazıldığı tarih hakkında kesin kayıt olmamakla beraber Gazâlî'nin inziva döneminden sonra yazdığı düşünülmektedir. Bu eser tasavvuf ehlinin keşif ve ilham yoluyla elde ettikleri ledünnî ilmin imkânını ortaya koymak üzere kaleme alınmıştır. Arkadaşlarından biri ledünnî ilmi kabul etmeyen birinden bahseder, bu kişi ilimlerin ancak çalışılıp öğrenilerek elde edileceğini savunmaktadır. Kitabında ismini zikretmediği bu arkadaşının Gazâlî' den ledün ilmini açıklayacak bir metin yazmasını ister. Gazâlî bu isteğin üzerine bilgi teorisi ve psikolojiyle alakalı olan bu eseri yazar.

Risâletü'l-ledüniyye kalp gözü ile zahir gözü arasındaki farkı konu edinmektedir. Düşünür bu eserinde tasavvufu temellendirmeye çalışmıştır. Gazâlî, bu kitabında ilimleri dini ve aklî olarak bir tasnif yapar. Dini ilimlerin de kendi bünyesinde aslı ve fer'i olmak üzere ikiye ayırmıştır.

Eser bilginin tanımıyla başlayıp bilginin aracı olması sebebiyle ruh ve nefse ait açıklamalarla devam eder. Bilgi edinme yolları da insanî öğretim ve rabbânî öğretim şeklinde iki kategoride ele alınır. Rabbânî öğretimin de vahiy ve ilham olmak üzere iki mertebesi bulunduğu, son peygamberin gelişiyile vahiy mertebesinin sona erdiği, ilham yolunun ise sürekli açık olduğu bildirilerek arındırılıp aydınlatılması halinde nefislerin ilhama mazhar olabileceği ileri sürülmektedir.⁷²Vahiyden hâsıl olan ilme Nebvî ilim denirken, ilhamdan hâsıl olan ilme ise ledün ilmi denir. Ledün ilmi, Yaratıcı ile ruh arasında bir vasıta olmadan hâsıl olur.

⁷² Karlığa, Bekir. "Gazzâlî'nin eserleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 522

1.2.2.7. Eyyühe'l-Veled

Eyyühe'l-veled aslı Farsça yazılmış eserdir. Bu eserin bir bölümü *İhyâ-u Ulûmi'd-din* kitabından ve diğer müteber kitaplarından istifâde edilerek yazılmıştır. *İhyâ'*dan sonra yazılan eserlerdendir. Diğer eserlere nazaran daha kısa olup avama hitap eder.

Gazâlî'nin öğrencilerinden biri, kendisinden pek çok alanda ilim tahsil etmiş, yıllarca hizmetinde bulunmuş, ilimleri en ince noktasına kadar öğrenmiş olmakla beraber bu bilgilerden hangisinin âhîret için faydalı olacağını öğrenmek istemiş, bunun üzerine düşünür de bu öğrencisine hitaben⁷³ “Ey oğul” diye başlayan bölümlerden oluşan bu risaleyi kaleme almıştır. Kitabın girişinde öğrencinin kendi ifadesi şu şekildedir:

“Doğrusu, şeyhimin *İhyâ-ü Ulûmi'd-din* adlı kitabında ve yazdığı eserlerinde, sorduğum suallere cevap veriliyorsa da ben, şeyhimin isteklerime, yazıp vereceği cevapları Allah'ın izniyle yaşadığım müddetçe yanımda taşıyacağım ve o sahifelerde yazılı olanlarla amel etmeyi arzu etmekteyim”.

Talebinin bu ifadesi bu küçük kitabın *İhyâ'*dan sonra yazdığının bilgisini vermektedir. Gazâlî, Risalenin yazılış amacını özet bir şekilde anlattıktan sonra öğrencisine verdiği öğütler ile devam eder. Ayet, hadis, hikâyeler, öğütler, darb-ı meseller ve dualar ile son bulur.

Öğrencisine, faydalı ilimlerle meşgul olması faydasız işlerden uzak durmasını tavsiye eder. Yine ilmi ile amel olmasını, ibadetlerinde ihlas ve samimi bir şekilde yapması ve nefis muhasebesini yapmasını öğütlemektedir. Öğrencisini çalışmaya, ibadete, nefsini arındırmaya teşvik eder. Müellifin talebesine verdiği nasihatlerden biri de kişinin bildiği ile amel etmesi gerekliliği konusundadır. Öğrencinin sormuş olduğu sorulardan bir kısmını manevi zevkle ilgili olduğu için açıklamayacağını belirtir. Risalenin sonuna öğrencisine dört iş yapması gerektiğini dört işte yapmaması gerektiğini nasihat ederek bitirir.

1.2.2.8. el-Maksadu'l-Esnâ fî şerhi Esmâ illâhi'l-Hüsnâ

İhyâ-ü Ulûmi'd-dîn 'den sonra *Münkız* 'dan önce 500 yılında yazıldığı kabul edilir. Allah'ın isim ve sıfatlarına dair bölümler içermektedir. Allah'ın doksan

⁷³ Karlığa, “Gazzâlî'nin eserleri”, 13: 523-524.

dokuz isminin manasını açıklanmaktadır. Gazâlî bu kitabında diğer tasavvuf içerikli eserlere nazaran tasavvufî konuları daha az değinmiştir. Düşünürün tasavvufa meşgul olduğu dönemde kaleme alınan eserlerindendir. Tasavvufî yaklaşımların yanı sıra kelâmî yaklaşımlar da bulunmaktadır. Bir önsöz ile üç bölümden oluşur. Önsözde kitabın içeriğini kısaca tanıtmaktadır. Eserin girişinde isim-sıfat tartışmaları olan bölüm bulunur.

Kitabın birinci bölümü dört fasıldan oluşur. İlk fasılda isim, müsemma ve tesmiyeden meydana gelir. İkinci fasılda eş anlamlı ve yakın anlamlı isimler, üçüncü fasılda birden çok anlama gelebilecek müşterek isimlerden meydana gelir. Dördüncü fasıl ise ilahi ahlak, ilahi sıfat ve isimlerden oluşur.

İkinci bölüm üç fasıldan oluşur. İlk fasıl Allah'ın doksan dokuz ismin sıralaması yer alır. 100 sayfalık bir hacme sahip bulunan bu kısım on sayfalık bir açıklama ile sona ermektedir. Müellif burada, isimleri açıklarken kulun o isimden alabileceği hissenin neden ibaret olduğu yolundaki uyarılarının sebeplerini anlatmaktadır. Bunları ilâhî ahlâkla, yani esmâ-i hüsnânın içerdiği ahlâkla ahlâklanmanın gereği yanında bazı sûfilere nisbet edilip burada sözü geçen ahlâklanma ile bağlantılı gösterilen hulûl ve ittihad söylentisinin imkânsızlığı ve yanlışlığının vurgulanması şeklinde özetlemektedir. İkinci bölüm, çok sayıda ismin zât-ı ilâhiyyeye rücû edip yoğunlaşması ve Ehl-i sünnet'e göre yedi sıfatta özetlenmesiyle Mu'tezile ve filozoflara ait sıfat anlayışında bu yoğunlaşmanın nasıl telakki edildiği konuları ile son bulmaktadır.⁷⁴ Üçüncü bölüm Kur'ân'da ve Sünnet'te Allah'a nisbet edilen isimlerin doksan dokuzla sınırlı olmadığını izah eder. Doksan dokuz sayısının hikmeti, ilâhî isim ve sıfatların nasların bildirmesiyle sabit olmasının yanı sıra (tevkîfî) aklî çıkarımlarla O'na isim ve sıfat nisbet etmenin imkân dâhilinde bulunup bulunmadığı gibi hususlar işlenmektedir.⁷⁵

1.2.2.9. el-Münkız mine'd-dalâl

el-Münkız mine'd-dalâl Gazâlî'nin M.1108 yıllarında 50-51 yaşlarında Horasan da yazmış olduğu otobiyografi niteliğindeki eseridir. Düşünür bu eserinde

⁷⁴ Topaloğlu, Bekir, "el Maksadü'l-Esnâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 451-452.

⁷⁵ Topaloğlu, "el Maksadü'l-Esnâ", 27: 451-452.

tasavvufi bilgiyi ön plana çıkarmaktadır. Bu eserine şüpheyi götürmeyecek bilginin zorunlu bilgi olduğu ileri sürmüştür. Kelam, Felsefe, Bâtınîlik ve Tasavvuf hakkında ki araştırmaların sonucu ruh dünyasında bunalıma yol açmıştı. Şüpheler ve fikri bunalımlar sonucu psikolojik ve fizyolojik rahatsızlıklara yol açtı. Bu kitap, derin şüphelerin ve fikri bunalımların eşlik ettiği hakikati bulma serüvenini özetlediği otobiyografik bir eserdir. İnsanlar arasında kelam, felsefe, ayrıca ta'limiyye adıyla anılan Şia yoluyla hakikate ulaşmaya çalışanlar bulunduğunu ifade ederken kendisinin de bunları incelediğini, ancak amacına erişemediğini ve en sonunda tasavvufa yönelerek aradığı hakikati burada bulduğunu ifade etmektedir. Tasavvuf bizzat yaşanması, tatbik edilmesi gereken bir alandır. Bu yönüyle tasavvuf bir kal ilmi olmayıp, hal ilmidir. Hayata tatbiki gerektiren bir ilimdir. Tasavvufun içerik yönü kitaplardan okumak ve öğrenilmesi mümkündür ve daha kolaydır. Ancak ameli yönü ve onun tatbik edilmesi farklılık arzeder.⁷⁶

el-Münkız mine'd-dalâl eseri düşünürün ruhi ve fikri değişme ve tehavvülünü birinci elden bize bildirmektedir. Bu eser Gazâlî'nin tecdid çabasının daha çok bireysel olan versiyonunu ihtiva etmektedir. Düşünür bir taraftan kendisini yenilerken aynı zamanda ait olduğu toplumu ıslaha ve yenilemeye çalışmıştır. İnsanın kişisel olarak gelişip değişmesi olağan bir durumdur. Düşünürün özellikle mantık konusundaki fikri değişimleri ve mantık ilmine verdiği değerle mantık ilmini İslami ilimler içerisinde önemini artırmıştır. Gazâlî ile ilgili genel hükümler verirken eserlerinin tamamını göz önünde bulundurulması icap eder. Gazâlî, değişme tecrübesini geçirirken bulunduğu dönemde yetiştiği geleneği de temsil etmektedir. Tecdid ve ihya çabalarının temel referansı İslami gelenek idi.

Eserin giriş kısmında, taklitten hoşlanmayan bir karakter olarak hakikati ararken duyulara ve akla dayanan bilgilerin gerçekliği konusunda derin bir şüpheyi düştüğünü, kendisini bütün deneysel ve aklî bilgilerin dayandığı temellerden şüphelenmeye kadar götüren, bu sebeple “hastalık” ve “safсата” diye nitelediği bu kriz döneminin iki ay kadar sürdüğünü anlatan müellif, “Allah’ın kalbine attığı nur” sayesinde yeniden sağlığına kavuştuğunu ve aklın zorunlu bilgilerini bütün kesinliğiyle kabul ettiğini belirtir.⁷⁷

⁷⁶ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 43.

⁷⁷ Mustafa Çağrı, “el-Münkız mine'd-dalâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm*

1.2.2.10. Minhâcül-‘âbidîn

İkinci tedris döneminden sonra 503-505 yıllarında yazılmıştır. İlcâmü'l-'Avâm ' an İlmi'l-Kelâm'dan önce kaleme alındığı kabul edilir. Gazâlî'den bu kitabı rivâyet eden, Abdülmelik b. Abdullah'tır. Abdülmelik, Gazâlî'nin bu eserini, kendisine imlâ yoluyla rivâyet ettiğini ve bu kitabın Gazâlî'nin en son telif ettiği eser olduğunu beyan etmiştir.⁷⁸Eserin Gazâlî' ye aidiyet tartışılmışsa da Zebîdî kendi zamanında *Minhâcû'l-‘âbidîn*'in Gazâlî'nin son yazdığı eser olarak kabul edildiğini söylemektedir.

Eserde kulun ibadetinin hangi şartlarda ve nasıl yapılacağını, dünya ve âhiret saadetine nasıl erişileceğini muhtasar bir şekilde ifade etmiştir. Cennete giden yollarda birtakım engellerin olduğu bu yoldaki yedi engeli ve bunlardan kurtulma çarelerini anlattıktan sonra âhiret yolculuğunun manevi bir yolculuk olduğunu ve bunun sonunda Allah'ın insana yirmisi bu dünyada, yirmisi âhiret te olmak üzere kırk çeşit ihsanda bulunacağını belirtir. Kitabın ağırlık kısmını tasavvufî konular içermektedir.

Gazâlî, eserin girişinde kitabın yazma sebebini şu şekilde izah eder:

“Allah’a kulluk yolunu tehlikeli görünce, onu سلامتle geçmenin çarelerini araştırdım. Bu yolda yürüyen bir insan için gerekli ilmi ve amelî silah, mal, âlet gibi şeyleri meydana çıkardım. Umulur ki, Allah’ın lütfuyla birisi bu tehlikeli yolları atlatır, selamete ulaştırır.”

Kitap yedi bölüm halinde düzenlenmiştir. Allah’a ibadet yolunda ilerleyenlerin karşılaşacakları yedi aşama, kısa ve nükteli cümlelerle ayrı ayrı açıklanmıştır.

Gazâlî âbidlerin büyük saadete, yüksek devlete ulaşabilmeleri, mesut ve imrenilen birer kul olabilmeleri için takip etmeleri gereken yolun (minhâc) ana safhalarını (akabât) şöyle sıralar: ilim: tövbe; dünyadan uzaklaşma, insanlardan ayır durma, şeytana karşı savaş ve nefse hâkimiyet; geçim derdi, tehlike ve musibetler karşısında tevekkül etmek, sabır ve rıza; havf ve recâ; riyadan arınma; hamd ve şükürdür.

Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 16-17.

⁷⁸ İmam Gazâlî, *Minhâcû'l-Âbidîn*, çev. Ali Bayram-M. Sadi Çöğenli (İstanbul: Çelik Yayınları, 2012), 13.

1.2.2.11. Cevâhirü'l-Kur'ân

İhyâ 'dan sonra yazılan eserlerdendir.⁷⁹ Düşünürün ikinci defa ders vermeye başladığı dönemden (499-503) (1106-1109) önce yazıldığı kabul edilir. Eserin birçok yerinde *İhyâ* 'ya atıflar yapılmıştır. *İhyâ* 'ya yapılan atıflar eserin *İhyâ* 'dan sonra kaleme alındığını göstermektedir. Tasavvufi içerikli konuların diğer tasavvufi içerikli eserlere nazaran daha az yer almaktadır.

İman, ibadet, muamelat ve ahlak yönünden İslami esasları anlatan kitaptır. Hükümlerle ilgili ayetler yer alır. Kur'an-ı Kerim'in sırlarını, genel özelliklerini izah etmeye amaçlayan kitaptır. Kur'an'da her şeyin özü bulunduğu, öncekilerin ve sonrakilerin ilmi onda toplandığını beyan eder.

Eserin üçüncü bölüm olarak tasarlanan Kitâbü'l-erbaîn, muhtemelen bizzat müellif tarafından sonradan müstakil bir eser haline getirilmiştir.⁸⁰ Tevhit ve istikameti konu edinen ayetleri bir araya getiren düşünür ayetleri kendi yorumunu katmadan yalın halde bırakmıştır. Gazâlî bu kitabında Kur'an-ı Kerim'i bir denize benzetip içinde nadide cevherler ve incilerin olduğundan bahseder. Denizin dalgalarına karışan içindeki "kibrî-i ahmer'i" bulurlar. Yani Kur'an-ı Kerimi yaşamlarına rehberlik edenler bu cevherlere ve incilere ulaşırlar. Kanallar okyanustan kaynaklandıkları gibi, öncekilerin ve sonrakilerin ilmi de Kur'an'dan kaynaklanmıştır.

Kur'an'ın özü, ruhu ve en büyük maksadı, kulları Allah Teâla'ya iman ve itaat etmeye davet etmek ve çağırmaktır. Bu çağrının yapılmasının asıl gayesi Allah mutlak yaratıcı ve terbiye edici olmasıdır. Kur'an'ın temel maksadı bu olmakla beraber Kur'an'ın kapsadığı temel esaslarda mevcuttur. Eser Kur'an-ı Kerim'in temel maksatlarından bahsederek girişini yapar. Düşünür Kur'an'ın kapsadığı konuları altı kısma ayırır. Bunlardan üç tanesini temel maksatlar ve önde gelen esaslar olarak değerlendirirken kalan üç kısmı ise, bunlara tabi olan ve onları tamamlayan hususlardır.

İlk üç kısımdaki konular şunlardır:

1-Allah Teâla'yı tarif etmek ve tanıtmak,

⁷⁹ Sabri Orman, *Gazâlî Hakikat Araştırması ve Felsefe Eleştirisi Etkisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), 58.

⁸⁰ Abdurrahman Bedevi, *Müellefatü'l-Gazzali*, (Kuveyt: Dârül kalem, 1977), 145-147.

2-Allah Teâla'ya iman ve itaatte yürünmesi gereken sırat-i müstakîm'i tarif etmek ve açıklamak,

3-Allah Teâla'ya yakınlık kazanmanın uhrevi (âhiret teki) mükâfatını bildirmek.

Sonraki üç kısım konular şunlardır:

1-Allah Teâlâ'nın davetine icabet edenlerin ve etmeyenlerin dünyevi akıbetlerini bildirmek ve bu suretle O'nun davetine icabet etmeye teşvik etmek ve bundan yüz çevirmeye karşı uyarmak,

2-Daha önceki inkârcıların ve itaatten yüz çevirenlerin aldanış sebeplerini, muhakemelerindeki bozukluk ve delillerindeki tutarsızlıkları anlatmak ve bunları ibret dersi olarak ortaya koyup tekrarlanmasını önlemek,

3-Âhiret yolculuğu için zad ve zahire temin edilmesi gerektiğini hatırlamak ve bu zad ve zahirenin neler olması gerektiğini açıklamak.

Eser üç bölüm halinde tasnif edilmiştir. On dokuz alt başlığı bulunan birinci bölümde Kur'an'ın çok değerli hazineleri saklayan bir okyanus olduğu vurgulanarak bu okyanustan çıkan dinî ve din dışı ilimler değerlendirilmekte, bu arada Fâtîha, Âyetü'l-kürsî, İhlâs, Yâsîn gibi bazı âyet ve sûrelerin özellikleri anlatılmaktadır. İkinci bölümde iman-amel ilişkisi yer almaktadır. İkinci bölümde imanın aslının ilim ve amel olduğu, Kur'an âyetlerinin ilimle ilgili olanlarının cevher dizisinde yer aldığı bildirilerek muhtelif sûrelerden seçilen 763 âyet yorumsuz olarak kaydedilmektedir. Amelle ilgili âyetlerin ise inci dizisinde yer aldığı belirtilerek yine muhtelif sûrelerden seçilen 741 âyet sıralanmaktadır.⁸¹ Üçüncü bölüm ise müstakil kitap şeklinde olarak ta bulunan Erbâ'in fî usulü'd-din bölümü yer alır. Gazâlî, Kitabü'l-erbâ'in bölümünde Allah'ın kazasına rıza göstermenin önemi üzerinde durmakta ve başa gelen musibetlere, hoş gitmeyen ve acı veren şeylere karşı tam bir hoşnutluk içinde okuyucularına tavsiye etmektedir.

Gazâlî bu eserinde de ilimleri dini ve aklî diye sınıflandırmaktadır. Dini ilimleri sade (kabuk), ve lûbab (öz) şeklinde ikiye ayırmıştır. Düşünür dini bilimleri de derece derece Kur'an'dan çıkarmaya çalışır. Kur'an'dan dolayı ortaya çıkan ilk bilimin, Arapça olduğunu beyan eder. Bunu takiben sözlük (dil bilgisi), kıraat, harfler (*meâricu'l-huruf*) ile zahiri tefsir bilimi doğar. Aynı şekilde hadis,

⁸¹ Karlığa, "Gazzâlî", 13: 523.

kıssalar ve öğütler de Kur'an'la ilişkili bilimlerdir. Bunların en değerlisi, tefsir bilimidir.⁸²

Düşünür, eserinde şahâdet ve gayb âlemleri arasında yakın bir ilişki olduğundan bahseder. Burada bu iki âlemin kısa bir karşılaştırma yaptıktan sonra insanın dünyada iken maddî yönünün ağır bastığından saf hakikatleri anlamasının zor olduğunu izah eder. Ancak maddeye yenilmeyen basiret gözüyle hakikatleri bu dünyada iken görmenin mümkün olduğunu açıklar. Bunu gerçekleştirmenin yönü ise riyazet yoluyla nefisle mücadele etmek, dünyayı bir kenara bırakmak, gafletten kurtulmak, Allah'ın muhabbetinde kaybolmak gibi hazırlıkların olmasını dile getirmektedir. Bu aşamaları katetmeden saf hakikatleri beklemek, kendisini büyük görmesi ve haddini aşmış olacağını söyler.⁸³

1.2.3. Tasavvuf İlminde Gazâlî'nin Yeri

Gazâlî, itikat ibadet ve ahlak konularını tasavvufi bir çerçevede derunileştirerek yorumlayınca, eskiden beri var olan tasavvuf karşıtlığı gücünü yitirdi. Gazâlî'nin fıkıh, kelam ve hikmet sahasında çok değerli ve seviyeli eserlerinin bulunuşu İslam adına filozofları başarılı bir şekilde eleştirmesi zahir ulemasının tasavvufa karşı gösterdiği direnci geniş ölçüde kırmış, mutasavvıfları ise rahatlatmıştır.⁸⁴ Tasavvufun Ehlisünnet camiada gelişmesinde katkısı olmuştur. Düşünürün inzivadan sonra yazmış olduğu eserleri, inziva döneminden önce yazdığı eserlerine muhaliflik ya da red mahiyetini taşımamış aksine tecdid faaliyetine manevi bir ortam oluşturmuştur.

Tasavvuf Gazâlî ile birlikte İslam kültüründe yeni bir kimlik kazanmıştır. Tasavvuf Gazâlî öncesi bakıldığında çoğunluk tarafından hoş görülmezken, Gazâlî sonrası İslam inancında yerini almıştı. Gazâlî'nin tarikatın merhaleleri, riyazet şekilleri ve ameli metotlar hakkındaki tasavvurunu, kendisinden sonra gelen ve kendisini beğenen tarikat şeyhleri üzerinde büyük etki yapmıştır. Bu onun tasavvufa ilmi metotlarla yaklaşımı ve tasavvufla Ehl-i Sünnet inancını bağdaştırmasından

⁸² Gazâlî, *Cevahiru'l-Kur'an*, çev. Abdülhalik Duran (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2011), 95-99.

⁸³ Gazâlî, *Kur'an Mücevherleri* (Cevâhirü'l-Kur'ân), 115.

⁸⁴ Süleyman Uludağ, "Bir Düşünür Olarak Gazâlî", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 13/3-4 (2000): 249.

kaynaklanmaktadır.⁸⁵ Sünni tasavvuf anlayışında yeni bir sayfa   arak kendisinden sonra gelen tasavvuf erbabları   zerinde b  y  k bir etkisi olmuştur. Bu tarikat Ő yhlerinin tasavvuf anlayışı Gazâlî'nin tasavvuf anlayışıyla paralellik arz eder. Sünni tasavvuf anlayışı hız kazanmış, Müslümanların yaşam tarzı olmuştur.

Gazâlî iki senelik şam'daki uzlet hayatından sonra tekrar memleketine, ailesine ve doğal çevresine döndükten sonra uzlet hayatı öncekine nazaran daha az yaşamıştır. Devlet erk n  ile teşriki mesaide olması ailesinin geçimi ile ilgilenmesi, ilmi çalışmalarının yoğunluğu ve diğer meşgaleler düşünürün uzlet hayatını etkilemiştir. Kalbin m siv y  terk edip Allah'tan başkasıyla meşgul olmasını engellemenin, dünya ile irtibatını tam olarak kesmenin ger ekleēebilir nitelikte olmadığı anlamıştır. Bu sebeple Gazâlî s fi kimliği olmasının yanında tasavvufun daha çok nazariyatını derleyen, tasavvufa kimlik kazandıran müceddid olarak değerlendirebiliriz. Düşünür tasavvufu dinin bütünleyici bir parçası haline getirerek Sünni İslam'a canlılık katmıştır. İlmî açıdan tasavvufu bir düzene sokan bir hudut çizip tertibe koyan ilk şahıdır.⁸⁶

⁸⁵ Mustafa Aşkar, "Gazzâlî'nin Tasavvufi Ekollerine Etkisi ve Gazzâlî den Sonra Ortaya  ıkan Tarikatlar", *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXXVI, 471.

⁸⁶ řibl  Nu'm n , *Gazâlî*, 195.

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. GAZÂLÎ'NİN TASAVVUFİ ESERLERİNİN DİĞER ESERLERİNE GÖRE KONUMU

2.1.1. Gazâlî'nin Düşünce Hayatı ve Tasavvuf

Gazâlî kelam, felsefe, tasavvuf, fıkıh, siyaset, eğitim, ahlak gibi alanlarda meşgul olan bir düşünürdür. Gazâlî'yi düşünce hayatında ikiye ayırabiliriz. Birinci kısmı Fıkıh, Felsefe, Mantık alanında eserler vermekle birlikte daha çok Kelam alanındaki eserleri ile ön plana çıkan Gazâlî'yi görüyoruz. Düşünüre göre bireysel ve toplumsal faydalar açısından sıralama söz konusu olduğunda şer'i ilimler kategorisinde Fıkıh ilmi önce gelir. Gazâlî, Kelamda Eş'ari ekolünün güçlü temsilcisi sayılır. Kelam ilminin muhtevada ve metotta gelişimin yaşandığı zamanda yaşamış ve bu ilmin gelişimine katkı sağlamış bir düşünürdür. Aynı zamanda kelam ilmine mantığı dâhil etmiştir. Halkın avam kısmına akaidi yeterli görürken, havas kısmı için kelam ilmini farz-ı kifaye olarak kabul etmiştir. Düşünce hayatının ikinci kısmına gelince Kelam ve Felsefenin bir kısmını reddeden bir mutasavvıftır.

Gazâlî sûfîzmi seçerken işin özellikle amel yönüne vurgu yapar ve nefsin terbiye edilmesi, ahlakın güzelleştirilmesi konularını ele alır. Gazâlî tasavvufi tecrübeleri izah ederken nefsi kötülüklerden arınma, dünyevi ihtiras ve zevklerden temizleme gibi konuları esas alır. Yine keşifler mistik deneyimler teorik aklın anlayacağı durumlardan olmadığını izah eder. Felsefe ve kelam gibi alanların teorik akılla izah edilmesi gerekirken tasavvuf alanı ise daha çok keşifler ve mistik bir anlayışı barındırır. Görülüyor ki Felsefe ve Kelami doktrinler Gazâlî'yi tatmin etmiyordu. Uzun bir tefekkürün sonunda sûfilik yolunu tercih etti. Kendi ifadesiyle sûfilerin birinci derecede Allah yolunda kimseler oldukları, davranışlarının en iyi davranış, tuttukları yolun en iyi yol ve karakterlerinin de en sağlam karakter olduğunu hükmünü vererek⁸⁷ tasavvufu seçmiştir. Allah'ı bilmenin esas ve

⁸⁷ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 70.

kaynağının rasyonel bilgiye değil de İlham'a bağlanması gerektiğini⁸⁸ belirtir. Allah'ın kalbine attığı nur olmazsa, hakikate ulaşamayacağını açıkça ifade eder.⁸⁹

Gazâlî'nin tasavvufi hayatı üzerinde söz konusu beldelerde yaşamış, belli bir tasavvuf tarzını kurmuş ve eser yazmış sûfîlerin büyük ve derin etkileri olmuştur. Tasavvufi konulara ağırlık verdiği dönem Nizâmiye Medresesinden ayrılıp inzivaya çekildiği dönemdir Eserlerinin ağırlık noktası da bu dönemi teşkil eder. (H.488-499) Gazâlî, *Mîzânü'l-amel* kitabı hariç tasavvufi eserlerinin tümü *İhyâ-ü Ulûmi'd-dîn*'den sonra yazmıştır.

Gazâlî, tasavvufi eserleri ele alırken batını keşfi, kitap ve sünnet çerçevesinde bir temele oturtmaktadır. Batını keşfi, vahyin kesin olarak tasdik etmesi gerektiğini belirtmektedir. Eserlerinde ayet ve hadislerden tasavvuf ve felsefe kaynaklarından hareketle İslâmî bir ahlak ilmini oluşturmaya çalışmıştır. Düşünür zâhir tarafını sûfî kesime yaklaştırarak, onlara yeni bir anlam kazandırmaya çalışmıştır.

Gazâlî'nin *İhyâ-ü Ulûmi'd-dîn* ve farsça özet mahiyetinde ki *Kimyâ-yı Sa'âdet* adlı eserlerinin yazıldığı dönem ciddi sıkıntılar yaşayan Müslümanlar için yeni bir diriliş, uyanış ve yeniden *ihyâ* hareketini icra etme projesi olduğu veya böyle bir projenin önemli bir parçasını teşkil ettiği söylenebilir.

Gazâlî, ilmi hayata başladıktan sonra tasavvufun içeriğine girmeden taklit boyutundaydı. Gazâlî'nin hakikati bulma çabası farklı ilimleri araştırarak başlamıştır. Farklı dönemlerde farklı alanlarda eserlerini yazması düşünürün çok yönlü olmasının yanı sıra yazılan dönemlerin siyasi ve sosyal sebeplerine bakılması icap eder. Eserleri, hem tek başına kendi içlerinde hem de bir bütün olarak kendi aralarında mantıki bir sistem teşkil ederler. Hemen hemen her eserinde diğer eserlerine atıfta bulunur.⁹⁰

Gazâlî'nin şüpheci anlayışı bilginin imkânını her türlüşünü araştırması sebebiyle İslam düşüncesinde olduğu kadar felsefe ve kelam ilmi tarihinde de haklı olarak yerini alır. Gazâlî'nin fikri planda fıkıhtan kelâma, felsefeye, mantığa ve tasavvufa kadar uzanan geniş bir alanı kapsadığı ve her çeşit zihin dünyasına hitap

⁸⁸ Gazâlî, *Tehafütü'l Felâsife*, çev. Hüseyin Sarioğlu-Mahmut Kaya, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 37.

⁸⁹ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 8.

⁹⁰ Sabrı Orman, *Gazâlî'nin İktisat Felsefesi*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2017), 44.

etmiştir. Gazâlî bilginin kendisi üzerinde düşünmeye sürüklemiş akabinde bilginin inkârına doğru yol açmış nihayetinde septisizme kadar götürmüştür.

Gazâlî'nin hayatını uzletten önce ve uzletten sonra diye iki bölüme ayırabileceğimiz gibi fikri ve ruhi bunalım öncesi ve sonrası şeklinde de ayırım yapmak mümkündür. Düşünürün başta *el-Münkız* adlı eseri olmak üzere diğer kitaplarından çıkardığımız netice tasavvufun Gazâlî'nin ilgi alanına girmesi, uzlet hayatından önce yani birinci döneminin sonlarında Nizamiye Medresesindeyken olmuştur. Bu dönemde tasavvuf, Gazâlî için okumakla elde edilecek bir alan olarak görmüştür. Ancak tasavvuf sadece bilgidен ibaret olmadığı bilgiyle beraber hal ilmi olduğu hal ilmiyle birlikte bazı özelliklerin de değiştirilmesi gerektiğini sonucuna varmıştır. Tasavvufun bizzat yaşanması ile nihayete ulaşılacağını kanaatine varmıştır. Tasavvufun ilim alanı değil davranış alanı olduğu sonucuna varmıştır. Düşünür kendi iç âlemini sorguladığında Allah'ın rızası değil, unvan ve şöhret arzusunun ağır bastığını fark etmiş, mevcut hal, hareket ve tavırlarının kendisini sonu cehennem olan uçurumun kenarına sürüklediği gerçeği ile yüz yüze gelmiştir.⁹¹ Gazâlî bu durumları yaşarken halen Bağdat Nizâmiye medresesinde eğitim veren müderris konumundaydı. Bu bilgilerden yola çıkarak birinci dönem Gazâlî'nin ilmi çalışmalarında tasavvuf yok denecek kadar az olduğu kanaatindeyiz. Tasavvuf, Felsefe ve Kelam gibi teorik değil, bizzat pratik niteliği olan baskın bir alan olduğunu farketmiştir. Düşünürün fikri ve ruhi gerilim yaşama hali başlamış (488) ve altı ay kadar devam etmiştir. Bu süreçten sonra Gazâlî için büyük değişim, dönüşüm ve tasavvufa meylediş süreci başlamış oldu. Kısacası zihniyet dünyasında önemli bir değişim gerçekleşmiştir. Düşünür geçmişe yönelik ciddi bir muhasebe içerisinde olduğu geleceğini nasıl şekillendireceği konusunda endişeleri olduğu açıktır. Bağdat Nizâmiye medresesinden ayrılarak kendi ifadesiyle 488-499 yılları arasında uzlet hayatı olmuştur. Uzlet hayatından sonra düşünürün ilme ve insana bakış açısı değişime uğramıştır. Uzletten önce ilmi makam ve unvan kazanmanın bir aracı olarak gören düşünür uzletten sonra ise ilmi, makam ve mevki düşkünlüğünden, şöhretten kurtulmanın bir aracı olarak görmüştür. Önceden dünyevi işlerin yönlendirdiği konumdayken sonrasında ise uhrevi saiklerin yön verdiği bir kişiliğe dönüşmüştür. Düşünce dünyasında bu

⁹¹ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 130.

değişimleri yaşarken felsefecilere ve özellikle bâtını gruplara karşı koyduğu mesafesinde bir farklılık bulunmamaktadır. Kelam ve fıkıhın hayatındaki önemi azalmamış hayatının sonlarına kadar bu alanlarla meşgul olup kitaplar telif etmiştir. Gazâlî'nin asıl değişimi hakikati keşfetmenin en kesin ve pratik yolu, kalbin marifeti olan tasavvuf yolunu tercih etmesidir. Nitekim kendisini tasavvufa verdikten sonra yazdığı eserlere bakıldığında ağırlıklı olarak ahlâk ve tasavvuf içerikli telifler olduğu anlaşılmaktadır.

2.1.2. Fıkıh ve Tasavvuf

Düşünürün yazmış olduğu eserler incelendiğinde te'lif hayatına fikhî eserlerle başladığı görülmektedir. İlk olarak fıkıh ilmiyle başlamasının sebeplerinden biri o dönemde ilmi camiada fıkıh ilmine olan rağbetten kaynaklanmış olsa gerek. Düşünür, ilim hayatına en şerefli ilimlerden saydığı fıkıh ve fıkıh usulü tahsil ederek başlamış, ilk kaleme aldığı eser de, fıkıh usulü alanındaki *el-Menhul* adlı eseri olmuştur. *el-Menhul* adlı eseri aynı zamanda Gazâlî'nin yazmış olduğu ilk fıkıh usulü eseridir. İlmî hayatına fıkıh ile başlayan düşünür hayatının sonlarına doğru yazdığı son eserleri içerisinde kabul edilen usulü fıkıh ile alakalı kitabı olan *el-Müstasfâ*'yı yazmıştır. Gazâlî'nin *Basit*, *Vasit* ve *Veciz* isimli eserleri, Şafii mezhebi içerisinde, usule ve delile dayalı kitaplardan sayılmaktadır.⁹² Gazâlî'nin İslam hukuku sahasında yazdığı eserlerin mütekaddimun Şafii hukukçularıyla müteahhirun hukukçuları arasında bir köprü görevi olduğunu söylemek mümkündür.⁹³

Gazâlî, İlm-i muamele ve ilm-i mükâşefe olmak üzere tasavvufu iki kısma ayırmıştır. *İhyâ-ü Ulûmi'd-din* eserini ilm-i muamele ile ilgili konuları içermektedir. Muamele ilmi de İlm-i zâhir ve İlm-i bâtın olmak üzere iki kısma ayırır. Azalarla ilgili olan ya adet veya ibadet olurken ilm-i bâtın ise mahmud (makbul) ve mezmum (kötülenmiş) olmak üzere iki kısma ayırır. Fıkıh ilmini doğrudan ilgilendiren namaz, hac, zekât, oruç ve temizlik gibi dinin ameli boyutunu bedensel ve sosyal yönden açıklamaktadır. Tasavvufu fıkıh ilmiyle harmanlayıp

⁹² Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1975), 130.

⁹³ Yunus Apaydın, "Bir İslam Hukukçusu Olarak Gazâlî", (Kayseri: *Erciyes üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Enstitüsü yayın*, (1988), 48.

tasavvufu İslam'ın merkezine oturtmak istemiştir. İlm-i mükâşefe de ise Peygamberlerin halka karşı yetindikleri kadarıyla yetinmiş, onların yaptığı gibi "temsil ve icmal yollu kinayelerle, imalarla" sınırlı kalmıştır. Gazâlî, bunları yaparken tasavvufu fıkıhla çelişmeyen esasları ele almıştır. Tasavvufun ameli ve nazari bölümlerini Fıkıh aracılığı ile gelenek alanına taşımıştır. Tasavvuf, Gazâlî'ye göre yalnızca sülûkten ibaret olmayıp onunla birlikte amacı mükâşefeye ulaşmak olan muameledir. Muâmele olmadan tekâmül olmayacağını beyan eder.

Gazâlî der ki:

“Fıkıh ilmi ibadetlerin ifa ediliş şekliyle ilgilenir, bu ilmin ana konusu ibadetlerin hükümleri ve kurallarından bahseder. İbadetlerin batınına, özüne inmeyip zahir yönü ve şekliyle alakadar olur. İbadetlerin daha çok şekline bakıp sahih olup olmadığını değerlendirir. Özetle ibadetlerin özüne inmez. Şekil şartları taşıdığı müddetçe ibadetlerin içi boşaltılması, gaflet içinde yapılması çok önem taşımaz. Fakih, namazın huşu ve kalp huzuru ile kılınıp kılınmadığına bakıp hüküm vermez, verirse alanı dışına çıkmış olur. Tasavvuf ilmi ise ibadetlerin zahirine bakmakla beraber öncelik ibadette niyet, ihlas, huşu, muhteva ve duadır. Şekle ilişkin durumlar, şartlar, kurallar ve adab ise bu ruhun bedenidir. Şerefli ve değerli olan ilim beden ve kalbin amellerinin birlikte gerçekleşmesini sağlayan ilimdir.”⁹⁴

Düşünür fıkıh konuları işlerken ibadetlerin tasavvufi yönüne vurgu yapmıştır. Örneğin namaz, oruç, hac, zekât, zikir, Kur'an tilaveti gibi ibadetleri izah ederken, bu ibadetlerin sırları, hikmetleri, faydaları gibi başlıkları kullanmaktadır. Bu ibadetlerin zahir ve fıkıh boyutuyla incelediği gibi batın kısmını da inceler.

Gazâlî'ye göre gerçek fakih zâhiddir. Övülen, teşvik edilen fıkıh da zühdü içerir. Tasavvuf'un bir ismi de “Fıkhu'l-Kulüb ve Fıkh-ı Vicdani” dir.⁹⁵ Düşünür din âlimlerini zahir ve batın olmak üzere ikiye ayırır. Zahir ehli dünyanın, batın ehlini ise âhiretin zineti olarak değerlendirir.

Gazâlî'nin çağı, çeşitli fırkaların çoğaldığı, her fırkanın kendilerinin üstün gördüğü, dini, sosyal ve siyasi şartlar altında birbirinden farklı olarak ortaya çıkan İslam fırkalarının her biri kendi görüş ve düşüncelerini Kur'an'a dayandığı ve Kur'an'dan delil getirmeye çalıştığı dönemdir. Hanefi ve Şafii uleması başta olmak üzere diğer Ehlisünnet mezhepleri arasında da fer'i konularda birbirlerine üstünlük sağlama gayretleri hâkimdi. Düşünürün bu alanda Hanefiler ve Şafiiler arasındaki ihtilaf konularını ele alan *Me'ha'zu'l-Hilâf* adlı kitabını yazdı. Hocası İmâmu'l-

⁹⁴ Gazâlî, *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, 1: 54.

⁹⁵ Gazâlî, *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, 1: 54-55.

Harameyn yaşarken yazdığı Usul anlamındaki ilk eseri olan Şâfi’i fıkıh sahasında önemli eser olarak kabul edilen *El-Veciz* gibi kitaplar bu dönemin ürünüdür.

2.1.3. Kelâm ve Tasavvuf

Gazâlî *el-Münkız* adlı eserinde hakikati araştırmaya kelim ilmini öğrenmekle başladığını ifade etmektedir. Öncelikle bu ilimde uzman olan âlimlerin kitaplarını okudu. Bu ilim Ehl-i Sünnet inancını muhafaza etmeyi ve bidatçıların onu bozmasından korumayı amaçlıyordu.⁹⁶ Kendi ifadesiyle kelâm ilminin değerini *Müstasfâ* adlı eserinin mukaddimesinde şöyle belirtir: “İlimler, aklî ve dini olmak üzere ikiye ayrılır. Dini ilimlerden külli olan ilim Kelam ilmidir. Fıkıh, Usûl-i Hadis ve Tefsir gibi diğer ilimler ise cüz’îdir.” Kelam ilmi araştırmaya eşyanın (varlıkların) en umumi olanından başlar.⁹⁷ Yani Kelam ilmi bütün ilimleri konu edinen bir ilimdir. Diğer dini ilimler ise bu ilme nisbetle cüz’î dir. Şer’i ilimler sınıfına giren bütün ilimlerin dayandığı ve ihtiyaç duyduğu alan düşünüre göre kelam ilmidir.

Düşünürün, Felsefeyle karşılaşmasındaki başarısının, bütün İslâmî düşünce seyri üzerinde bir etkisi olduğu muhakkaktır. O, kelâma felsefi bir temel kazandırdı ve aynı zamanda, onu gereğinden fazla fikirleştirilmesini de mümkün kıldı.⁹⁸ Ancak düşünüre göre fert ve toplum yararı açısından bir sıralama yapılırsa şer’i ilimler içinde ilk sırayı fıkıh ilminin alması gerekir. Ancak sıralama, asıl olma ve diğer ilimlerin kendisine istinad etmesi açısından yapıldığında kelam ilmi asıl ilimdir. Dinde sahih inanç ve itikatta kesinlik önemlidir ve bu noktadan fıkıh ilmi, kelama göre fer’î ilim olmaktadır.⁹⁹

Gazâlî 1095 yılında medreseden terk ettiği zaman kendisini kesin bilgi ve yakîni elde etmeye adanmıştı. Vaktinin çoğunu tefekküre ve tasavvufa ağırlık verdi. *El-Münkız* adlı eserinde yakîni bilgiyi şu şekilde tarif etmektedir: “Yakîn (Gerçek) derecesine varan bilgi, asla şüphe götürmeyecek derecede anlaşılan bilgidir. Bunda

⁹⁶ İmam Gazâlî, *el Münkız mine’ d Dalâl*, 17-18-19.

⁹⁷ Gazzâlî, *Müstasfâ* (İslam Hukukun Kaynakları), 37.

⁹⁸ WATT, *Müslüman Aydın*, 87-103.

⁹⁹ Gazzali, *el-İktisad fi’ l-i’tikad*, (Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1403/1983), 7-11-12.

şüpheye kapılma ihtimali yoktur. Kalp böyle ihtimale yer vermez. Böylece yakîn hâsıl etmediğim hiçbir bilgi itimada şayan değildir.”¹⁰⁰

Gazâlî'nin Kelama yönelmesinde Kelam alanında otorite kabul edilen hocası Cüveynî'nin etkisi vardır. 28 yaşındayken Gazâlî'nin ilmini ve zekâsını fark eden Nizâmülmülk Sünniliği güçlendirme, Şafii mezhebini destekleme ve özellikle yönetime başkaldıran ve İslam dünyası için tehlike oluşturan Bâtınî düşünceyi durdurmak için Gazâlî'nin bu alanda faydalı işler yapabileceğini düşünmüş olmalıdır. Bu sebeplerden dolayı olsa gerek ki Gazâlî, Nizâmülmülk tarafından Nizâmiye medresesine Kelam müderrisi olarak tayin edilmiştir. Baş müderrisliğe atanmadan evvel Nizâmülmülk'ün ilim medresesinde bulunmuş, burada kendisini ilmi anlamda kanıtlamıştır. Nizâmülmülk kendisi de Gazâlî gibi Şafii ekolüne mensuptu.

Nizâmiye medreselerinde verilen eğitimin ana omurgası Eş'arîlik müfredatını oluşturuyordu. Felsefe dersleri de veriliyordu söylene de bu medreselerde felsefe dersleri verildiğine dair kaynaklarda kesin bir bilgi bulunmamaktadır.

Gazâlî'nin önceden önem verdiği sünni kelamını sonrasında eleştirmiştir. Bu ilmin bazılarına faydalı olabileceği ancak avamın bu ilimden uzak durması gerektiğini belirtmiştir. Onun bazı eserlerinde kelamı yermesini, o kitapların muhatap kitlesini hesaba katarak değerlendirilmesi icab eder. Özellikle kendilerine pratik anlamda fayda vermeyecek kelami delil ve şüphelerden halkı uzak tutmak maksadıyla son dönem kitaplarından sayılan *İlcamü'l Avam An İlmi'l-Kelam* (Halkı kelam ilminden uzak tutma) adlı eseriyle kelamı sakıncalı gören düşünür yine hayatının sonlarına doğru yazmış olduğu *el-Müstasfâ* adlı eserinde kelamı öven açıklamalarda bulunması düşünürün muhatap kitlesine göre hareket ettiğini görüyoruz.

Düşünür hayatının sonlarına kadar kelâm ilmi ile ilgilendi. Gazâlî, eleştirilerine sadece muarızları almayıp yeri geldiğinde kendi mezhebinin görüşlerini de eleştirmiştir. Özellikle Kelam sahasında bilimsel ve tarafsızlık ilkesiyle kendisi de Eş'ari olmasına rağmen onların görüşlerini eleştirdiği görülmektedir. Kelam ilmi hakkında eleştiri ve değerlendirmeleri nedeniyle

¹⁰⁰ Gazâlî, *el-Münkızu mine'd-dalal*, çev. Hilmi Güngör (İstanbul: MEB basımevi, 1948), 16-17.

Müteahhirun Kelamı denilen yeni bir kelim hareketinin doğmasına öncülük etti. Eş'ari'nin Arazilar ve Cevherler konusunun eleştirdiği hatta reddettiği kısımları buna misal verebiliriz. Kelam ilmi iman hakikatleri savunma görevini yerine getirmekle İslam toplumunda fonksiyonel bir rol üstlenmekle beraber, salt hakikate ulaşmak isteyenler için yetersiz bir ilim olarak değerlendirmiştir.

Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-din*'deki "irşadda tedric ve itikat derecelerinin tertibi" konu başlığıyla yazmış olduğu kelam kitaplarının hangi zamanlarda nasıl değerlendirileceği hakkında bilgi vermektedir. Bu konudaki düşünceleri şu şekilde izah eder: "Avam ve çocuklar için lüzumlu olan Kur'an ve hadislerde geçen delilleri bilip, ona göre inanmalarıdır. Kur'an ve hadis okuyarak ibadetlerini yerine getirmeleridir."¹⁰¹ "Ancak bir belde de bid'atler az, mezhep ihtilafları fazla değilse, burada yaşayan insanların ihtiyacı oranınca delilleri ve cedel yöntemini bilmesi gerekir. Ancak bid'atler çoğalmış çocukların ve halkın yanıltılma ihtimali çıkmışsa bu durumda er-Risâletü'l-Kudsiyye'de bulunan miktarda kelam öğretilir. Zekâ seviyesi yüksek birinin itikadı şüpheler içerisinde kalmışsa böyle durumda olan kişilere de *el-iktisad fi'l-i'tikad* daki kadar bir kelamın öğretilmesi icab eder."¹⁰² Düşünür burada *İhyâ*'dan önce yazmış olduğu kelam ile ilgili olan *er-Risâletü'l-Kudsiyye* ve *el-İktisad fi'l-i'tikad* adlı kitapları ele alıyor. Düşünür benzer düşüncelerini *İhyâü Ulûmi'din*'den dan sonra kaleme aldığı ve *İhyâ*'nın Arapça özeti şeklinde olan *Kitabü'l-erbain fi usuli'd-din* adlı eserinde belirtmiştir.

Gazâlî inziva döneminden önce yazdığı *el-iktisâd fi'l-i'tikâd* adlı eserinde kelam tartışmalarını te'vil etmeye zat, sıfat, nübüvvetin ispatı ve cüzleri gibi kelâmî içerikli eserleri önemli göstermeye çalışırken inziva döneminden sonra yazmış olduğu *İlcâmü'l-Avam* eserinde halkı Kelam ilminden frenlemek istemiştir. Allah'ın zatı sıfatı ve fiilleri alanında selef mezhebinin doğru yol olduğunu belirtmiştir. Neden ve Niçinlerin halkın geneli için zararlı olduğunu ve bundan kaçınılması gerektiğini göstermeye çalışmıştır. İki eser arasında farklı yorumların olması düşünürün tasavvufa meyletmesinden kaynaklanmış olsa gerek. Gazâlî'nin risale ve kitapları, onun çağının gündem ve sorunlarını dikkate alarak değerlendirmek gerekir. Fıkıh alanında Hanefilere rakip olması, kelam'da

¹⁰¹ İmam Gazâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn*, 1: 109-111.

¹⁰² İmam Gazâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn*, 1: 109-124.

Eş'ariyye fikrini savunması, felsefecilerle ve bâtinîlerle mücadele düşüncesi onu çok sayıda eser yazmasına sevk etmiştir. Eserlerinin çoğu çağının meseleleri ve ortamı ile ilgilidir.

Gazâlî'nin eserleri kronolojik olarak incelendiğinde en çok eser verdiği dönem ilk tedris dönemidir. (478-488/1085-1095) Bu dönemde Kelam alanında çok önemli eserler te'lif etmiştir. O dönem siyasi çekişmelerin fazla olduğu, Bâtînîliğin büyük bir tehlike oluşturduğu dönemdi.

2.1.4. Felsefe ve Tasavvuf

Gazâlî'nin hakikat arayışlarının bir diğer durağı felsefe olmuştur. İslam Felsefe tarihinde en fazla fikri mütalaa yapılan isimlerin başında Gazâlî gelir. Felsefede uyguladığı yöntem bakımından Filozof olarak kabul edenler olduğu gibi Felsefenin önünü tıkatan Felsefe düşmanı olarak ta anılan kişidir. Felsefenin maksatlarını beyan eden *Makasidu'l felâsife* ile Felsefecilerin tutarsızlıklarından bahseden *Tehâfütü'l- felâsife* bu alanda yazılmış önemli önemli eserler içerisinde yer alır. Felsefe ilmine, Kelam ilmini öğrenip bitirdikten sonra yönelmiştir.¹⁰³ Filozofların fırkalarını gruplandırarak onların eksik yanlarını ve zararlarını *el-Münkız mine'd-dalâl* ve *Tehâfütü'l-felâsife* eserlerinde belirtmiştir.¹⁰⁴

Gazâlî'nin tasavvufi eserleri daha çok pratik amaçlı ve niteliklidir. İnsanların günlük kullanabilecekleri pratik bilgiler içerir. Düşünürün Felsefe kitapları bilgiye ulaşma bilgiye elde etme ile ilgiliyken tasavvufi kitaplar işin ameli tarafını esas alır. Felsefeyi ele alırken Felsefenin toptan reddetmeyip özellikle metafizik ile ilgili kısımlarını reddettiği görülmektedir. Metafizik ile ilgili bölümlerin İslam inancına aykırı olmasından dolayı geleneksel islami açılarından şüpheli görüldüğünden bu yolu izlemiş olabilir. Bunun yanında metafiziğin etkisinden arındırılan Riyazi, Tabii ve Mantıki bilimler daha serbest gelişebilme imkânına kavuşmuş oluyordu.¹⁰⁵

Düşünür, filozofların özellikle ahlak, siyaset ve tabiat bilimleri konularını tasvip etmiştir. Örneğin filozofların siyaset ile ilgili düşüncelerini izah ederken

¹⁰³ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 21.

¹⁰⁴ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 20-43.

¹⁰⁵ Orman, *Gazâlî, Hakikat Araştırması Felsefe Eleştirisi Etkisi*, 138.

“Filozofların siyaset ilimlerine dair açıklamalarının tamamı sonuç olarak, dünya işlerinin yürütülmesi ve idari işlerle ilgili konularda kamu yararını gözeten hikmetlerden oluşmaktadır”¹⁰⁶ diyerek olumlu bakmıştır. Ancak filozofların siyaset ile ilgili hikmetleri, Allah’ın peygamberlere indirmiş olduğu kitaplardan ve peygamberlerden nakledilmiş olan hikmetlerden almışlardır¹⁰⁷ düşüncesindedir.

Gazâlî felsefeyi ve felsefecileri eleştirmesine rağmen felsefecilerden ilişkisini tamamen kesememiştir. Mağrib’li bir öğrencisinin “Üstâdımız, Felsefecilerin sözlerini yuttu ve sonra geri çıkarmak isteyince yapamadı”¹⁰⁸ şeklindeki sözü ile Gazâlî’nin Felsefe’den kendisini tamamen bağını kesemediği anlaşıyor. Ebu Bekir İbnü’l-Arabi, Gazâlî’nin ilim alanında üstün bir yeri olduğunu, ancak tasavvufla meşgul olmaya başlayınca birçok konuda istikametten uzaklaştığını belirtir.¹⁰⁹ Gazâlî ile Bağdat’ta karşılaşması esnasında, eserlerinde bulunan tasavvufî konular üzerinde tartışmalarda bulunduğunu kaydetmiştir.¹¹⁰ Felsefecilerin bağını çürütmek için kanıt ve istidlal yolunu seçmiş, felsefecilerin metodu ve onların silahı ile yine onları reddetmeye çalışmıştı. Tehâfütü’l-Felâsife adlı eserinde, felsefecilerin görüşlerini tutarsız olduğunu beyan etmiş onların fikirlerini çürütmeye çalışmıştır. Gazâlî’nin felsefeden amacı, dinin felsefeden üstün olduğunu göstermektir. Hedeflediği durum ise şüphelerden arınmış yakîni bilgidir. Yakîni bilgiye ulaşmak ise dünya ile ilgili bağlarını kesmiş olan kalbin safiyetinde bulur. Düşünüre göre kalp her şeyin aslını hakikat boyutunu idrak edecek boyutta olduğunu beyan eder. Yolunu tasavvufî mecraya taşıyan düşünür hakikate ancak ledünni ve keşfi bilgiyle ulaşılabilceği düşüncesinde olmuştur.

Gazâlî, felsefede aradığını bulamayıp tasavvufa yönelmesinin en önemli sebeplerinden biri felsefenin temel inançları sarsmasıdır. Tasavvuf ise Felsefeye nazaran işin pratik yönü ve nefis terbiyesini esas alması tasavvufu tercih etmesi için önemli etkindir. Tasavvufu, Felsefe ve Kelamdan ayıran temel farklılık, bu disiplinin, nasların yanı sıra özellikle keşfe ve ilhama diğer bir deyişle sûfî

¹⁰⁶ İmam Gazâlî, *el Münkız mine’d Dalâl*, 35.

¹⁰⁷ İmam Gazâlî, *el Münkız mine’d Dalâl*, 35.

¹⁰⁸ Ebû Bekr bin el-‘Arabi, *Muvâfakâtu Sahîhu’l-Menkul bi-Sarihu’l- Mak’k’ul*, (Kahire 1951/2).

¹⁰⁹ Ebû Bekir İbnü’l-Arabî, *El-Avasım mine’l-kavasım*, (Beyrut: Daru’l-ceyl, 1987), 78-79.

¹¹⁰ Ebû Bekir İbnü’l-Arabî, a.e. 24.

tecrübeye önem vermesi ve onu bilgi kaynağı olarak görmesidir.¹¹¹ Dönemin felsefecilerin, ilmin meydana gelişini salt akla ve duyulara indirgemektedirler. Yani bilgi elde etme yolu felsefecilere göre aklın, faal akıl ile irtibata geçmesi sayesinde. Yine aktif olan faal akıldır, ancak peygamberlerin bilgi elde etme durumu olan vahiyde akıl aktif değil, pasif konumundadır. Evrensel hükümlerin hayali ifadelerden ziyade insanın yaşantısını düzene sokan bilgiler olması gerekir. İnsanın hareketlerini ve düşüncelerini yönlendirmeyen bilgiler eksik bilgilerdir. Düşünürün göre işin ameli yönü ve nefsin terbiyesi gibi hususlar ne felâsifede ne de fukaha da bulabilmiştir. İşin zor kısmının da amel yönü olduğunu beyan eder. Teorik bilgilerle tekâmüle erişilemeyeceğini ancak bilginin amele dökülmesi ile nihai hedefe varılacağını belirtir.

Düşünür tasavvufi tecrübesini izah ederken üç temel özellikten söz eder. Bunlar; nefsin kötülüklerden ve tekâmüle engel dünyevi ihtiras ve zevklerden temizlenme süreci, bu sürecin sonunda insana arız olan bazı mistik durumlar, bu hallerin akıl üstü olup akılla izah edilememesi durumudur. Özetlersek düşünür “keşifler” teorik aklın anlayacağı türden şeylerin olmadığı, mistik deneyimlerin de aklın kavrayamayacağını, mistik hali akıl üstü bir durum olduğunu belirtir, aklın bunu izah edememesi bunların reddini gerektirecek bir durum olmadığını izah eder.

Düşünürün felsefe ile tasavvuf ağırlıklı eserleri kıyas yaptığımızda felsefe ile ilgili eserleri daha çok bir bilgiyi ortaya koyma, bir düşünceyi değerlendirme ya da felsefenin bazı bölüm veya bölümlerini eleştirisi hakkındadır. Felsefe alanındaki eserlerinden Makasidü’l-Felâsife kitabı felsefenin maksatlarını, felsefenin mahiyeti gibi değerlendirmeler yaparken, Tehafütü’l-Felâsife eseri ise felsefenin özellikle metafizik görüşlerini eleştirmek, felsefecilerin tutarsızlığını göstermek için yazmıştır. Düşünürün felsefe eleştirisi sadece bir yönü olmayıp sosyal, entelektüel, siyasi hatta ideolojik tarafları mevcuttur. Gazâlî’nin felsefe eleştirisi kendi hakikat arayışının bir kademesi olarak değerlendirebileceğimiz gibi aynı zamanda toplumun felsefe problemini çözmüş olmaktadır.

Filozofların ahlaka dair söylemlerinin tamamı, nefsin özellikleri, ahlakı, tür ve çeşitleri, nefis terbiyesi ve nefis eğitimi ile ilgilidir. Onlar bu bilgileri

¹¹¹ Cağfer Karadaş, *Gazâlî*, (İstanbul: İnsan yayınları, 2004), 100.

mutasavvıflardan almışlardır.¹¹² Mutasavvıflardan bahsederken onların Allah'ı anan, kişisel arzularına karşı duran, dünya nimetlerine iltifat etmeyerek Allah'a giden yolda devam eden kişiler¹¹³ olarak görmektedir. Yine *el-Münkız* adlı eserinde tasavvufçuların yolları, deneyimleri ve halleri sayesinde nefsin ahlakını, kusurlarını, kötülük ve çirkinliklerinin bir kısmını öğrenmişlerdir.¹¹⁴ Mutasavvıflar bu bilgileri açıkladığını zikrederken filozofları ise kendi batıl düşüncelerini süsleyip geçerli ve değerli göstermek arzusuyla mutasavvıfların bu görüşlerini alıp kendi görüşlerine kattığını¹¹⁵ beyan eder. Yukarda adı geçen eserde yapılan değerlendirmeler düşünürün tasavvuf ve felsefe ağırlıklı diğer eserlerinde de görebiliyoruz.

Düşünüre göre doğru olan bir şeyi, yalnızca filozofların kitaplarında bile olsa, eğer akli delillerle teyid edilmiş Kur'an ve sünnet açısından da uygun ise terk ve inkâr etmeye gerek yoktur.¹¹⁶ Gazâlî bu görüşünün kriterinin ana eksenine Kur'an ve sünnet çerçevesinde yapmaktadır. Düşüncesinin devamında "red ve inkâr kapısını açacak ve ilk olarak batıl taraftarı biri tarafından dile getirilmiş gerçekleri bir kenara bırakacak olursak gerçeğin büyük bir bölümünü terk etmemiz gerekir."¹¹⁷ Düşünürün bu tavrı Peygamberimizin "*Hikmet müminin yitik malıdır, onu nerede bulursa alır.*"¹¹⁸ hadîs-i şerîfi gereği, insanlığa faydalı olan, insanın dünya ve âhirette menfaatine olan her türlü ilmi tahsil etmemizi bizden istemiştir. Düşünüre göre yine "iyi para ile kötü paranın aynı kese içinde oluşu dolayısıyla yakınlık, kalp ve parayı iyi para yapmadığı gibi, iyi parayı da kötü para yapmaz. Hak ve batıl arasındaki yakınlık da, hakkı batıl yapmayacağı gibi batılı da hak yapmaz"¹¹⁹ görüşünü değerlendirdiğimizde karşımızdaki kişinin kim olduğuna bakmaksızın iyi fikirlerini almakta bir sakıncası yoktur.

¹¹² İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 35.

¹¹³ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 35-36.

¹¹⁴ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 36.

¹¹⁵ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 36.

¹¹⁶ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 39.

¹¹⁷ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 39.

¹¹⁸ Tirmizî, "İlim", 19; *İbn Mâce*, "Zühd", 17.

¹¹⁹ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 43.

2.1.5. Şeriat ve Tasavvuf

Gazâlî tasavvufun bazı kısımlarını eleştirirken aynı zamanda tasavvufun şeriata uygun olmayan unsurları ayırmıştır. Bu yönüyle tasavvufun en önemli yenileyicilerden kabul edilir. Mutasavvıfların, yaşantı ve hal insanları olduklarını, laf düşkününü kimseler olmadıklarını iyice anladığını *Münkız* adlı eserinde belirtir.¹²⁰

Gazâlî çocukluk çağından itibaren tasavvuf ikliminde yetiştiği için sûfleri müşahade etmiş ve kendisi de tasavvufi tercih ederek bütün eserlerinde onu idealize etmiştir. Düşünürü göre hakikate ulaşmanın en pratik yolu, kalbin marifeti olan tasavvuf yoludur.

Gazâlî, zahire bağlı bir batın anlayışı ortaya koymakla birlikte onun genelde İslam düşüncesi özelde tasavvuf tarihi açısından en önemli özelliği hakikat bilgisine ulaştırın yöntem olarak nefsin muhasebe ve tezkiyesine dayalı müşahade yöntemini kullanır. İzlediği bu yol Haris el- Muhasibi ve Ebu Talip el-Mekki'nin başını çektiği nefsin muhasebe, murakabe ve tezkiyesine dayalı usulünü miras almış İslam toplumu için kendine has tasavvufi mahiyette bir dindarlık tasavvuru geliştirmiştir.

Düşünür, hatabe (*el-mevizetü'l-hasene*) yöntemiyle dinin sırlarını ve hikmetlerini açıkladığı üç kitap yazdığını belirtir. Bunlar sırasıyla *Cevâhirü'l-Kur'an*, *İhyâü Ulûmi'd-din* ve bunun özeti şeklinde olan *Kimya-yi sa'âdet*dir.¹²¹ Buradaki sırlar ve hikmetlerden maksat halkın dini inanç ve yaşantılarının sağlayacağı dünyevi ve uhrevi faydalarıdır.

Düşünür, akıl gözü aktif olmayan kimsenin şeriatın sadece kabuğuyla ilgilenebileceğini, özüne ve hakikatine hâkim olmasının mümkün olmayacağını izah eder. Şer'i ilimlerin ancak aklî ilimlerde tam olarak bilinebileceğini belirtir. Düşünür bu açıdan aklî ilimleri ilaca, şer'i ilimleri ise gıdaya benzetmektedir. Naklî ancak akılla anlaşılabilirliği vurgusunu yapar. Gazâlî, ilaçlardan mahrum kalan kimsenin gıdalardan fayda yerine zarar vereceği gibi, aklî ilimlerden uzak olan bir mukallidin de ya Kur'an'ı ve hadisleri düşünürken, kendini çelişkilerden uzak tutamayıp, bunun neticesi olarak düşünmekten korkarak taklide sarılacağını, ya da düşünmeye devam etse, şaşkınlığının artacağı ve kesin olarak bildiği şeyleri kabul etmeyeceği görüşündedir. Ancak basiret gözüyle baksaydı, çelişkilerin yok

¹²⁰ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 63.

¹²¹ Gazzâlî, *Müstasfâ*, 1: 5.

olup her şey olduğu gibi göreceğini belirtir. Bu konuya şu örnekle izah eder: Bir kimse bir eve girip oradaki bardak, lavabo ve eşyalara takılsa, sonrada bunları niçin yoluma koydunuz? Yerlerine koymadınız? Dese, ona denilir ki: Her şey yerli yerinde duruyor, sorun senin gözündedir ¹²²demesi yeterli cevap olur.

2.1.6. Gazâlî'nin Eserlerinde Hadis İlminin Konumu

Gazâlî, kelim, felsefe, fıkıh ve tasavvuf başta olmak üzere birçok ilimle uğraştığı halde düşünürün hadis veya hadis usulü alanında müstakil bir kitabına rastlayamıyoruz. Ancak düşünürün başta “*İhyâü ‘Ulûmi’ d-din*” adlı eseri olmak üzere yazdığı bütün kitaplarda hadislere yer vermiştir. Tasavvuf içerikli eserlerinde hadisleri daha fazla kullanmıştır. Düşünür hadisleri vahy-i gayr-i metlûv, ayetleri ise metlûv olarak görür. Sünnet konusundaki beyanatları Fıkıh ilminde olduğu gibi Şâfiî mezhebinin görüşleriyle mutabıktır. İbn es-Semani’ye göre Gazâlî, hayatının sonlarına doğru Tus’a ikinci defa döndüğünde (504) dönemin hadis âlimlerinden Ebu’l-Fityan Ömer b. Ebi’l Hasan’dan Buhârî’nin Sahihî ile Müslim’in Sahihini okumuştur. Ebu Davud’un Sünen’ini, Ebu’l-Feh el-Hakimi et-Tusi’den tedris ettiği rivayet edilmiştir.¹²³ Kanaatımızca düşünür daha evvel de hadisle meşgul olmuştur ancak ömrünün sonlarına doğru hadis ilmiyle daha fazla ilgilendiği yönündedir. Netice itibarıyla hadis alanında müstakil eseri olmamasına rağmen eserlerinde çokça hadis kullanması hadis ilmine verdiği değerden kaynaklanmış olsa gerek. Hadis ilmi açısından bakıldığında, sadece *İhyâ-ü Ulûmi’ d-din* de dört binden fazla hadise yer vermesi, onun hadislere vukufiyetinin az olmadığını söylemek mümkündür. Müstakil hadis kitabının olmaması düşünürün hadis bilmediği veya zayıf olduğu anlamını taşıması gerekir. Gazâlî’nin hadis-sünnet ve haber konusundaki teorik görüşleri, daha çok usûl-i fıkıh eseri olan *el-Müstasfâ*’ da bulmak mümkündür.

¹²² Gazâlî, *Mizânü’l-Amel*, bt. 338-339.

¹²³ ez-Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtazâ, *İthâfü’s-sâde*, ((Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-İlmiyye, 1422/2002), 1: 19-20.

2.1.7. Gazâlî'ye Göre Aklın Önemi

Gazâlî, aklın üstünde bir bilme yeteneğinin olduğu fikrini zaman zaman kabul etmiş ve bu düşüncesi hayatının son dönemlerinde daha belirgin hale gelmiştir.¹²⁴ *İhyâ'*nın giriş kısmında akıl ve ilim yüceltilmiştir. Düşünürün ve mutasavvıfların eleştirdikleri akıl, Allah ve görülmeyen âlem hakkında fikir beyan eden metafizik (nazari) akıldır. Aklın vehim, hayal ve yanlış bir inancın tesiri olmaksızın kendi fitratıyla hareket ederse hata yapmaz. Ancak aklın da hata yapmadan kesin bilgi elde etmesi bir yere kadardır. Bunun ötesinde vahiy ve kalp gözü kaynağı vardır.¹²⁵ Düşünüre göre akıl, insanı hayvandan ayıran en büyük özellik ve en büyük şereftir. Akıl insana verilen en değerli nimettir. Kişinin Allah'ın varlığına ulaşmasında en önemli vasıtaadır. Yine dinin bütün teklifleri akıl sahibi olanlardır. Düşmanlarına karşı en güzel bir yardım isteme yeridir.¹²⁶ Akıl şeytanın etkisinden bile insanı korur. Gazâlî ve tasavvuf ehli kişiler pratik ve tecrübi aklın önemine dikkat çekerler.

Düşünüre göre insanın en önemli yönünü "akıllı" bir varlık olmasına bağlar. Çünkü akıl Allah'ı bulmada yegâne güçtür. Yine Allah insanı muhatap almasının bir nedeni olarak görür. Gazâlî, akıl ve din birbirini tamamlayan iki unsur olup iki taraf, birbirine aykırı da değildir. Çünkü din aklın değerini inkâr etmez. Aklın önemini vurgulayan hatta insanı düşünmeye sevk eden birçok ayet ve hadis bulunmaktadır. Düşünür akıl-din ilişkisini karşılıklı bir ihtiyaç ve uzlaşma tarzında yorumlayarak, aklî ilimler ile dini ilimleri, din ile dine aykırı düşmeyen düşünceyi uzlaştıran bir yol tespit eder.¹²⁷

Düşünüre göre aklın etkinliği kabul etmekle beraber metafizik alanında aklın hükmünü kabul etmemektedir. Gazâlî, tasavvufi hayata başlamadan önce dini ve aklî ilimleri kavramak için öğrendiği ilim dallarının kendisine tevhit inancını, âhirete iman etmeyi, peygamberlere imana dair kesin bir iman sağladığı belirtmiştir.¹²⁸

¹²⁴ İmam Gazâlî, *İhyâ' ulûmi 'd-dîn*, 1: 209-221.

¹²⁵ Muhiddin Bağgeci, "Gazâlî'nin Kelam İlmine Verdiği Önem ve Kelam Metodu", (Kayseri: Erciyes üniversitesi, Gevher Nesibe Tıp Enstitüsü yayın, 1988), 81.

¹²⁶ Gazâlî, *Mihak-en-Nazar*, Mısır, Tarihsiz, 73.

¹²⁷ Baitenova, N. J, "İmam Gazzâlî'nin Hayatı ve Yaratılış Hakkındaki Düşünceleri", ed. İlyas Çelebi (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınlar, 2011), 86.

¹²⁸ İmam Gazâlî, *el Münkız mine 'd Dalâl*, 55.

Düşünür, İhyâu ‘ulûmi’-d-dîn’in ilk bölümü olan “Kitâbu’l-‘ilm”in sonuna “Aklın Şerefi, Hakikati ve Kısımları” gibi başlıkları taşıyan bölümleri eklemesi onun akla verdiği değeri gösterir. Yine bu bölümde aklın değer ve önemine işaret eden âyet ve hadislerden örnekler verir. Bölümün sonunda, mutasavvifeden bir kesimin aklın verilerini kötilediklerinden bahseder. Ancak bunun akılla ilgili kavram karışıklığından kaynaklandığını belirtir. Benzer durum kelâmcıların da kendi aralarında tartışırken çelişkili fikirlerini akıl diye isimlendirdiklerini, tasavvufçuların akli yermelerinin de buradan kaynaklandığını ileri sürer.¹²⁹

2.1.8. Gazâlî’nin Eleştirel Yönü

Gazâlî büyük bir mütefekkir olmakla beraber aynı zamanda eleştirmen bir düşünürdür. Düşünürü kendi çağı içinde değerlendirmek gerekir. Yaşadığı çağda yazmış olduğu eserlerinden bunu açıkça görebiliriz. *Tehafütü’l-felâsife* ile felsefecileri, *İlcâmü’l avâm* ‘an ilmil kelam eseri ile kelamcıları, *el-Müstazhirî*, *Huccet’ul-Hakk’i*, *Müfassilu’l-hilâf* gibi eserlerle bâtınîleri, *el-Reddû’l-cemil* adlı eseri ile Hristiyanları ve kısmen Yahudileri, *Kitabu Tibril-Mesbuk Fi Nasâihi’l-Müluk* ve “*el-Edep*” adlı eseri ile dönemin siyasetçileri eleştirmiştir. O, dönemindeki ulemanın özellikle kelamcıların ve felsefecilerin derece olarak üstün olduklarını ancak kitaplarda yazanları ve hocalarını taklit boyutunu aşamayıp mukallid oldukları tespitinde bulunmaktadır. Özetle düşünür ilmi ve akılcı gerekçelerle her kesimi eleştirmiştir. Eleştirilerinde sadece islami değerleri değil akli ve düşünsel değerlerini de eleştirmiştir.

Düşünür, dini kabul etmeyen ilim adamlarıyla felsefi ilimleri inkâr etmekle dine yardım edeceğini zanneden cahil kişileri şiddetle eleştirir.¹³⁰ Gazâlî’nin eleştirilerinden tasavvuf da payını almıştır. *İhyâ*’da tasavvuf erbabının yanıldıkları ve hata ettikleri hususlarda eleştirirken tasavvufçuların aldanış ihtimallerinin daha çok olduğunu söyler.¹³¹ Allah’ın kendilerinin bedenlerine sızdığını (hulul), bazıları Allah ile birleştiklerini (vahdet) ve bazıları da Allah’a kavuştuklarını (vuslat)

¹²⁹ İmam Gazâlî, *İhyâu’ulûmi’-d-dîn*, 1: 209-221.

¹³⁰ İmam Gazâlî, *el Münkız mine’-d Dalâl*, 19.

¹³¹ İmam Gazâlî, *İhyâu’ulûmi’-d-dîn*, 3: 404-407.

zannetmişlerdir. Bunların tamamı yanlıştır, yanlıştır.¹³² Bu noktada nasıl yanlışlığa düşüldüğünü *el-maksadü'l-esnâ* adlı kitapta açıkladığını beyan eder.¹³³ Dönemin bazı sûfileri kendilerinin ibadete ihtiyaç duymayacak mertebeye ulaştıklarını iddiasında bulunuyorlardı. Tasavvuf yolundan sapmış olanları kendi otobiyografik eserinde şu şekilde ifade eder:

“Tasavvuf âlimi olduğunu iddia eden biri de tasavvuf yolunda ulaştığı yüksek mertebe sayesinde artık ibadet etmeye ihtiyacının olmadığını söyleyerek karşılık verdi.” Bir diğeri her şeyi mübah sayanların ortaya attıkları şüphelerden birini gerekçe göstererek cevap verdi. Bunlar kesinlikle tasavvuf yolundan sapmış kimselerdir.”¹³⁴

2.1.9. Gazâlî’nin Eserlerinde İlimlerin Münasebetleri

Gazâlî’nin düşünce hayatında meydana geldiği, telif hayatında meydana getirdiği çok sayıda eser arasında görülen farklı yorumlar ve bakış açıları bir çelişki veya tutarsızlık anlamına gelmemelidir. Gazâlî, düşünce dünyasını inşa ederken her mezhepten, düşünceden faydalanmıştır. Eleştirdiği düşüncelere saygı duymaktan da geri kalmamıştır. Düşünürün ilim ve fikir dünyası her çeşit geleneksel ilim ve fikir anlayışına dayanan bunlar arasında özgün bir şekilde seçimini yaparak düşüncelerini inşa eden mütefekkindir.

Tutarsızlığın olmadığını görmek için bütün eserlerini ve hayatında geçirdiği fikri gelişmelerini dikkat edilmesi gerekir. Eserler arasında atıflar yapmasının yanında, aynı konuyu sonrasında yazdığı kitaplarında da bahsetmiştir. *el-Müstasfâ* ve *Minhâcu'l-Âbidîn* gibi eserlerinin birçok yerinde ele aldığı konuların daha önce yazdığı kitaplarında, daha detaylı geçtiğini belirtmiştir. *İhyâ*’da benzer örnekleri vardır. Bununla beraber Gazâlî, *İhyâ*’dan sonra kaleme aldığı eserlerinin birçoğunda *İhyâ*’ya atıflar yapmaktadır. Eserlerinde görülen tekrarların birer zaaf ürünü olması yerine, işaret edilen sistematik endişelerin ürünü olması ihtimali daha kuvvetlidir.¹³⁵ Tekrar gibi gözüken bölümlerin dahi kendine has gerekçeleri bulunmaktadır. *Mi'yar-ı İlim* adlı eserinde anlattığı konuyu *Mizânü'l-amel* kitabında bahsetmesi bu konuya örnek verebiliriz.¹³⁶ Gazâlî,

¹³² İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 71.

¹³³ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 72.

¹³⁴ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 91.

¹³⁵ Orman, *Hakikat Araştırması Felsefe Eleştirisi Etkisi*, 55.

¹³⁶ Gazâlî, *İlâhî Saadet (Mizânü'l Amel)*, 19.

gerektiğinde kendi eserler arasında zaman zaman atıflar yapıp anlattığı konunun muhtevasını güçlendirmekle kalmıyor konunun daha iyi anlaşılmasını sağlıyor. Eserlerinin bir kısmı aynı konuları farklı yaklaşımlarla ele alır. *Makasid el-Felâsife* ve *Tehâfütü'l el-Felâsife* kitapları bu konuda örnek gösterebiliriz. Gazâlî eserlerinde anlatacağı konuların özelliğine göre sistemleştirip sınırları gayet iyi çizilmiş planlı, mantık örgüsü gayet sağlam örülmüş birer iç sistemi vardır. Düşünür yazdığı eserlerin giriş kısımlarında koyduğu bu plan çerçevesinde hareket eder ve koyduğu bu plana sadık kalır¹³⁷ Eserlerin önsözlerinde eserlerin yazma nedenlerini ve nasıl yazdığına dair özet bilgiler sunar. Bu bilgiler Gazâlî'yi ve eserlerini bize daha iyi tanıma imkanı sağlamaktadır.

Düşünürün itikat, ibadet ve ahlak konularını tasavvufi bir çerçevede derünilleştirerek yorumlayınca, eskiden beri var olan tasavvuf karşıtlığı gücünü yitirdi. Gazâlî'nin fıkıh, hikmet ve kelam sahasında çok değerli ve seviyeli eserlerin bulunuşu, İslam adına filozofları başarılı bir şekilde eleştirmesi zahir ulemasının tasavvufa karşı gösterdiği direnci geniş ölçüde kırmış, mutasavvıfları rahatlatmıştır.

Gazâlî, Felsefe ve Bâtını düşünceleri hakkında araştırma yaparken bir öğreticiye başvurmadan öğrenmiştir. Ancak Kelam ilmi konusunda her ne kadar kendine has düşünceler ağırlıkta olmasına rağmen hocası Cüveyniden etkilenmiş olduğunu görülmektedir. Tasavvufi incelemeleri ise kendi döneminde yaşayan sûfilerden ziyade kendisinden önce yaşamış Haris el-Muhasibi (ö. 243/857), Ebu Talip el-Mekki (ö. 397/1006) gibi mutasavvıflara başvurması dönemin sûfilerine güvenmediğinden olsa gerek.

Düşünür, tasavvuf yoluna girenleri değerlendirirken yaşayarak öğrenileceğini belirtir. Bunu bizzat yaşamayanlar ise mutasavvıflarla çokça oturup kalktıkları takdirde bunu tecrübe yoluyla ve onlardan dinleyerek öğrenirler.¹³⁸ Mutasavvıflarla oturup kalkanlar da onlarda bu imanı elde edebilirler.¹³⁹ Tasavvuf ehli kişilerle olanların bedbaht olmayacaklarını, mutasavvıfların gerçek hal ehli olduklarını izah eder. Müslüman kişinin dindarlığı yalnız zahiri bilgileri elde etmekle değil manevi yaşantısının da hayata tatbik edilmesi ve gerçeklik bilgisine

¹³⁷ Orman, Gazâlî, *Hakikat Araştırması Felsefe Eleştirisi Etkisi*, 55.

¹³⁸ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 72.

¹³⁹ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 73.

ulaşılmasıyla tahakkuk edeceğini belirtir. Müslüman toplumunun meselelerinin çözümünü sûfî birikimini dikkate alarak İslam dindarlığında olacağı görüşündedir.

Gazâlî'nin önemli hususlardan biri muhataplarına aynı üslupla hitap etmemesidir. Muhataplarına farklı dillerle hitap etmiştir. Muhatap kitlenin entelektüel düzeylerine, şartlarına, durumlarına, yer ve zamanlarına göre konuşmak gerektiğini ifade eder.¹⁴⁰ Düşünürün bu açıdan yaptığı tasniflerden biri avam ve havas ayırımıdır. Avam daha çok halkı temsil ederken havas ise seyr-i sülûka daha fazla vakit ayırabilecek durumda olanları ifade etmektedir.

Gazâlî'nin hakikat araştırmasının uğrak alanları olan Kelam, Felsefe, Bâtınîlik ve Tasavvuf aynı zamanda o dönemin realiteleri idiler. İslam toplumunun çözmek zorunda olduğu problemlerdi. Düşünürün kendi problemleri ile toplumun problemleri arasında sosyal ve siyasi olarak benzerlikler bulunuyordu. Ortada olan bu problemler, aslında düşünür kendi sorunlarını çözdüğü zaman toplumun da bir nevi sorunlarını çözmüş olacaktı. Düşünürün fikri planda yapmış olduğu sentezlerle gerginliklerin azalmasında etkili olduğu kabul edilmektedir. Tasavvufla fıkıh ve tasavvufla kelam arasındaki sentezler sosyal planda etkini göstermiş olup bir tecdid faaliyeti olarak değerlendirilir. Tasavvufi hayat tarzının aslı itibarıyla islami faaliyetlerin yerine getirilmesinin bir seçeneği olmadığını, hatta bu faaliyetlerin tamamlayıcısı olduğunu ya da netice itibarı ile mükemmelliği hedeflediğini beyan eder.

Gazâlî'nin yapmış olduğu ilimler tasnifi, ilimler arasındaki münasebetleri göstermekle beraber düşünürün düşünce dünyası hakkında bize bilgi vermektedir. Gazâlî ilimler tasnifi üzerinden dini ilimlerin ihyâsını hedeflemiş olsa gerek. *Er-Risaletü'l-ledüniyye*, *Cevâhirü'l-Kur'ân*, *el-Müstasfâ* ve *İhyâ-ü Ulûmi'd-din* adlı eserlerinde ilimler tasnifine yer vermiştir. Düşünürün saymış olduğumuz eserlerde *İhyâ*'dan farklı olarak ilimlerin farz-ı ayın veya farz-ı kifaye oluşlarına değinmeksizin genel olarak aklî ve dînî ilimler şeklinde bir tasnif yapar. İlimleri tasnif yaparken sadece aklî ilimleri üzerinde durmamış dînî ilimlerin de önemini vurgulamaya çalışmıştır. *İhyâ-ü Ulûmi'd-din* de ilimlerin tasnifiyle felsefi ilimlerin karşısında dini ilimleri canlandırmaya çalışmıştır. Filozofların yöntemi olan varlık ölçütünü terk etmiş, ilimlerin dini hükmüne çevirmiştir.

¹⁴⁰ İmam Gazâlî, *İhyâü' ulûmi'd-dîn*, I: 87-88.

Gazâlî'nin determinizm konusunda olumsuz görüşleri İslam cemiyetinde tasavvufi hayatın hızla gelişmesine katkı sağlamıştır. Ancak bu gelişme ve yayılma nisbetinde müspet ilimlerin ve fikri hayatın gerilemesi sonucunu doğurmuştur.¹⁴¹

Gazâlî, *İhyâ* adlı eserinde vera' ve iktida (tasavvuf yoluna uymanın) hükümlerini kaleme almıştır. Bunun yanında hal erbabı sûfîlerin ve tasavvufta merteye kazanmış kimselerin edep ve davranışlarını, onların hareket tarzlarını göstermiş, onların kullandıkları tabirleri genişçe açıklamıştır. Bu şekilde tasavvufun kendi kimliğini kazanmasını ve düzenli bir ilim kolu olmasını sağlamıştır. Önceleri devamlı ibadet etmekten ibaret olan tasavvufun daha sistemli hale gelmiştir.

2.1.10. Gazâlî'nin Eserlerinde Mantık İlmi

Gazâlî'nin mantıkla ilgili çalışmalarını üç yönden incelemek mümkündür. İlk önce felâsifenin mantığını eleştirip, felâsifenin özellikle metafizik alanda mantığı kullanamadıklarını göstermiştir. Sonra mantığı kullanıp fıkıh ve kelâmı bilim haline getirip bu iki ilim için mantığın önemli olduğunu göstermeye çalışmıştır. Sonuncusu ise mantığın bilginin ölçüsü olduğu göstererek Ta'limiyye mezhebin her şeyin ancak masum imamdaki öğrenilir hükmünü geçersiz kılmaya çalışmıştır. Gazâlî, Ta'limiyye (Bâtînîliğe) karşı kullandığı en etkili metotlardan biri Mantık ilmi olmuştur. İslami camiada çok değer bulmayan mantık ilmi Gazâlî ile dini bir bilim olarak telakki edilmiştir. Gazâlî, mantık ilmine verdiği önem sûfîlik dönemlerinde de sürdürmüştür. Düşünürün göre akıl ve nakle layık oldukları önemi verenler en doğru yol üzerinde olan, hak ve hakikat üzere devam eden kimselerdir. Gazâlî, mantığı hem kullanıp hem savunucusu oldu.

Düşünürün tasavvuf ilminin gelişmesinde katkıları olduğu gibi Mantık ilminin de meşrulaştırmak için çaba harcamıştır. Gazâlî, ismini bir ayetten aldığı *el-Kıstâsu'l-müstakim* adlı eserinde, mantık ilminin esaslarını Kur'an'dan çıkardığı iddia ederek mantık ilmini ilahi kaynaklı bir ilim olduğu görüşündedir. Bu ilimle ilgili olarak *Mi'yaru'l-İlm*, *Mihakkü'n-nazar*, *el-Kıstâsu'l-müstakim* gibi eserler yazmıştır. Yazmış olduğu bu eserlerde koyduğu ölçütlerle yaşadığı dönemde en büyük tehlike gördüğü Bâtînîliğe karşı koymuş ve onlara karşı etkili mücadele

¹⁴¹ Süleyman Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı* (İstanbul: Dergâh yayınları, 1979), 253.

göstermiştir. Bâtınîliği destekleyen İsmâîliye mezhebinin dini ve siyasi görüşlerinin çürütülmesi beraberinde felsefî görüşlerinin de çürütülmesi icab ediyordu. Felsefî görüşleri Meşriki hermetizm formuna bürünmüş Yeni Eflatunculuktan başka bir şey değildi.¹⁴² Gazâlî hakkında yayınladığı eserleri ile bilinen Dr. Ferid Cebr'e göre, filozofları Bâtını hareket içinde değerlendirip, Gazâlî'nin Bâtınîleri reddetmek için filozofları incelediğine inanmaktadır. Bununla birlikte Tehâfütü'l-Felâsife adlı eserini Bâtınîlere karşı yazdığını söylemektedir.¹⁴³ Kanaatımızca Bâtınîlikle Felsefe arasında doğrudan veya dolaylı olarak ilişkilerin bulunduğu yönündedir. Felsefecilerin bir grubunun Bâtınî olması muhtemeldir.

2.2. GAZÂLÎ'NİN TASAVVUFÎ AÇIDAN BÂTİNÎLİĞE BAKIŞI VE ESERLERİNDE BÂTİNÎLİK ELEŞTİRİSİ

2.2.1. Gazâlî'nin Tasavvufî Düşüncesinin Bâtınîlik ile Olan İlişkisi

Bâtınîlik, tasavvuf ilminin ilk dönemlerinden itibaren Şîî ve İsmâîli akımların tesiri altında oluştuğuna dair görüşler iddia edilmiştir. İbn Haldun Mukaddimesinde müteahhirun dönemde içtimai-siyasi oluşumların da etkisiyle İsmâîli-Bâtınî zümrelerin ricâlû'l-gayb anlayışı gibi müşahade verilerinin doktrinize edilip metafiziksel bir disiplin hüviyetine büründüğünü ileri sürüp tenkit etmiştir.¹⁴⁴ Ancak Bâtınîlerin zahir dil kullanımı konusunda ve Ehl-i Beyt sevgisinde bâtınî manaya ağırlık vermiş olmaları açısından tasavvuf ile karıştırma ihtimali olduğunu düşünenler olmuştur.¹⁴⁵

Gazâlî, tasavvufun bâtınîlik olmadığı, sûfilere imam ve ta'lim öğretisi etrafında teşekkül eden Bâtınîlerden ayırtederken tasavvuf çatısı altında akli ilimleri inkâr eden nesnel bilgi alanını geçersiz sayan akımları eleştirmektedir. Düşünün

¹⁴² Okumuş, Mesut, "Gazâlî Düşüncesinin Temel Unsurları ve Çelişkileri" *AÜİF Dergisi* XLIV: 1 (2003): 399-413.

¹⁴³ Aydın, Mehmet. "Gazâlî ile İlgili Bazı İncelemeler". *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* 5 (1982): 129-139.

¹⁴⁴ Semih Ceyhan, "Tasavvufun Doğuş Devrini Anlamada Anahtar-Kavram Olarak Züh'dün Hakikati ve Dereceleri: Gazzâlî Yaklaşımı", ed. İlyas Çelebi (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012), 459.

¹⁴⁵ Ekrem Demirli, "Kuşeyri'den İbnü'l-Arabî'ye İşârî Yorumculuk hakkında Bir Değerlendirme: İşârî Yorumdan Tahkike Doğru", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40 (2013): 124-125

en önemli reddiyesi, Bâtınîlerin nesnel bilgi karşıtı bir akım olmalarıdır.¹⁴⁶ Gazâlî, Bâtınîlerin şeriatı uzaklaştıklarını beyan eder. Bu sebeple olsa gerek ki Düşünürün tasavvufî düşüncesinin, Bâtınîlik ile olan ilişkisinde mutasavvıfları kesin çizgilerle Bâtınîlerden ayırmaktadır. Tasavvufun olması ve korunması için şeriatın gerekli olduğunu düşünür. Gazâlî, Bâtınîleri tasavvufla ilişkilendirirken onların mukallid aşamasında olduklarını, kuru taklitten öteye geçemediklerini beyan eder. Gazâlî'nin tasavvufa yaptığı önemli katkılardan biri Şia-Bâtınîlik ile Tasavvufu önemli ölçüde birbirinden ayırmış olmasıdır.¹⁴⁷

Bâtınîlik her zâhîrin bir bâtını ve her nassın bir te'vili bulunduğunu, bunu da sadece Tanrı tarafından belirlenmiş veya onunla ilişki kurmuş mâsum bir imamın bilebileceğini iddia eden gruplar diye tarif edilebilir ki mûtedil sûfilerden aşırı Şîî fırkalara ve mülhidlere varıncaya kadar birçok zümreyi içine alır. Nasların zâhîrî mânalarını kabul etmeyen, gerçek anlamları ancak Tanrı ile ilişki kurabilen “mâsum imamın bilebileceği temel görüşünü savunan aşırı fırkaların ortak adıdır.”¹⁴⁸ Âyet ve hadislerin zâhîrlerinde bulunmayan bazı anlamların mevcudiyetini belirtmek üzere kullanılan bâtın terimine ve nasları bâtınî mânalarla yorumlama faaliyetine hicrî II. asır Şîî kaynaklarında rastlamak mümkündür.¹⁴⁹ Bâtınîler ilk dönemlerinden itibaren tasavvufla etkileşim içinde olmuşlardır. Özellikle Ricalü'l-Gayb anlayışı Şîî-Bâtını gruplara örnek verebiliriz.

Bâtınî olan Hasan Sabbah etrafındakilerini masum İmam'a çağırmakta olup, düşüncesinin merkezinde masum imam görüşü hâkimdi. O dönemde İsmâiliye mezhebinin de en önemli propaganda silahı “Muallim ve Ta'lim” felsefesidir. Bunun üzerine döneminde yaygınlık kazanmaya başlayan bâtınîliği red ve tenkit için yazdığı *Kitabü'l-Mustazhirî (Fedâihü'l-bâtınîyye)*, *Huccetu'l-hak*, *Kavâsimü'l-bâtınîyye*, *Mufasilu'l-hilâf*, *el-durc*, *el-kıstasu'l-müstakîm* gibi eserleri

¹⁴⁶ Ceyhan, “Tasavvufun Doğuş Devrini Anlamada Anahtar-Kavram Olarak Züh'dün Hakikati ve Dereceleri: Gazzâlî Yaklaşımı”, 459.

¹⁴⁷ Ekrem Demirli, *İslam Düşüncesi Üzerine Söyleşiler ve Konuşmalar*, (İstanbul: Sufi Kitap, 2016), 82.

¹⁴⁸ İlhan, Avni, “Bâtınîyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 190-194.

¹⁴⁹ Avni, “Bâtınîyye”, 5: 190.

mezhepler tarihi bakımından olduğu kadar Tasavvuf-Bâtınîlik bakımından da önemlidir.¹⁵⁰

Bâtınîler etkili oldukları bölgeler de kargaşa çıkarıp din adamları ve siyasetçileri (devlet adamları) katlediyorlardı. Gazâlî'nin reddiye mahiyetindeki eserleri ile Bâtınîliğe karşı İslam inancı ve prensiplerini korumuştur. Kelami metotlarla onların fikirlerini çürütmeye çalışmıştır. Tasavvuf tarihi açısından Gazâlî'nin asıl önemi kelamcı ve filozoflara yönelik eleştirilerinden daha fazlasını Bâtınîlere yönelik reddiyeleri dikkat çekmektedir

2.2.2 Bâtınîliğin Doğuşu

Bâtınî düşüncenin ve dolayısıyla Bâtıniyye'nin menşei konusunda ileri sürülen farklı görüşler arasında Bâtınî yazarlara göre bâtinî davet Ca'fer es-Sâdık zamanında ve bizzat onun tarafından başlatılmış, daha sonra onun belirlediği esaslar çerçevesinde oğlu İsmâil tarafından devam ettirilmiştir.¹⁵¹ Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile âlimlerine göre Bâtıniyye'nin menşei Mecûsîlik, Sâbiîlik, Yahudilik gibi eski din ve kültürlerdir. Bâtıniyye bunların karışımından oluşmuş İslâm dışı bir inanç karışımı ve hatta yeni bir dindir. Nitekim bu mezhebin önemli simalarından Meymûn b. Deysân el-Kaddâh Mecûsîliğe, Hamdân Karmat ise Sâbiîliğe mensuptur. İslâm dininin yayılışını kabullenmeyen bazı eski din mensupları kılıçla engel olamadıkları yeni dini kültür değişikliğine uğratmak, böylece temel hükümlerini bozup onu içten çökertmek amacıyla sözde Ehl-i beyt sevgisi esasına dayandırdıkları gizli teşkilâtlar kurmuşlardır. Bâtıniyye bu teşkilâtların en etkili olanıdır. Mecûsîlik ile Bâtıniyye'nin inançları arasında büyük bir benzerliğin bulunması bu konuda dayanılan delillerden biridir.¹⁵² Ehl-i Sünnetin Eş'ari ekolünden gelen Gazâlî'nin bu akımlara karşı reddiyeler yazması kaçınılmazdı.

¹⁵⁰ Uludağ, "Bir Mutasavvıf Olarak İmam Gazâlî", 46.

¹⁵¹ İlhan Avni, "Bâtıniyye" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 191

¹⁵² Avni, "Bâtıniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 5: 191.

2.2.3. Bâtınîlik Mezhebinin Düşüncesi ve Gazâlî'nin Eleştirileri

Gazâlî'nin Bâtınîliğe yönettiği eleştirilerin ağırlık kısmı Bâtınîlerin nesnel bilgi karşıtı olmalarından kaynaklanmış olsa gerek. Düşünür, nübüvvete bağlı Ehlişünnet itikadıyla yoğrulmuş bir düşünceyle Bâtınîliğe reddiyelerini yazmıştır. Tasavvuf çatısı altında aklî ilimleri inkâr eden akımları sert dille eleştirmektedir.

Gazâlî'nin doğduğu zaman İslam dünyasının siyasi olarak kısmen dağıldığı dönemi kapsar. Doğuda güçsüz Abbasi halifesi, batıda Murabıtlar (Mağrib), Mısırda Fâtımîler (H.297-567/M.909-1171) devleti bulunuyordu. İslam dünyasında tam bir siyasi birlik yoktu. Siyasi bölünmüşlüğün yanı sıra inanç açısından da birlik mevcut değildi.

Gazâlî'nin yaşadığı asırda İslam dünyasının içinde bulunduğu durum Gazâlî'nin de fikri hayatını ve istikametini etkilemiştir. İslam toplumu içerde ve dışarda farklı tehlikelerle karşı karşıyaydı. Dışardaki en önemli siyasi tehlike haçlı seferleridir. İlk haçlı seferleri Gazâlî hayatta iken gerçekleşmiştir. İki yüz elli yıl sürecek ve birçok ülkenin mahvına sebep olacak haçlı seferlerin yaşandığı dönemi kapsamaktadır. Gazâlî'nin yaşadığı dönemde 1098'de Kudüs Hristiyanların işgaline uğramış ve bu işgal takriben seksen beş yıl kadar devam etmiştir. İçerdeki en önemli tehlike şüphesiz Ta'limiyye (Bâtınî) mezhebidir. Mısırda hüküm süren Fâtımî devleti Şiîliğin İsmâîli koluna mensuptu. İsmâîliye mezhebi dini, siyasi ve felsefi bir mezhepti. Fâtımî devleti Bâtınîlik siyasetini takip ediyordu. Fâtımîler Bâtınîlik akidesini ideolojik haline getirmişlerdi. Gizli teşkilat kurup yetiştirdikleri dâiler aracılığıyla İslam coğrafyasına yayılmışlardı. Ta'limiyye mezhebi nasların lafzına aykırı olarak yorum ve tevillerde bulunup dini tahrif ediyorlardı. Şiîler Abbasiler karşısında halifelik iddiasında bulunuyorlardı.

Fâtımîler tarafından desteklenen Batını hareket hem Şiîlerin fazla yaşadıkları bölgelerde etkili faaliyetlerde bulunuyorlar hem Şiî inancın korunması ve yayılması için çalışmaktaydılar. Haşhaşin adı ile bilinen teşkilat gizli propaganda yapıp iç karışıklıklar çıkarıyorlardı. Özellikle Hasan Sabbah'ın Alamut kalesini ele geçirdikten sonra Nizârî-İsmâîlî Devleti'ni kurdu (483/1090) ve daha da güçlendiler.¹⁵³ Bâtınîlik Hasan Sabbâh ile yeni bir hüviyet kazandı ve mâsum imam

¹⁵³ Abdülkerim Özeydin, "Hasan Sabbah", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1997), 16: 347-350.

adına davette bulunan dâîlerin yerini, devamlı haşîş (esrar) kullanmaya alıştırdıkları için “haşşâş” (çoğulu haşşâşûn/haşşâşîn) veya “haşîşî” (çoğulu haşîşîyye, haşîşîyyûn) denilmiştir.¹⁵⁴ Hasan Sabbah kurduğu gizli teşkilat ile fedaileri ile dehşet saçan hareketlere girişmişti. Kendini hata etmez (masum imam) olarak tanıtmıştı.

Ta’limiyye mezhebin temel öğretileri birliği te’min etmek için bir imam-ı ma’sum’a bağlanmak ve bütün öğretileri malumatları ondan öğrenilmesi gerektiği şeklindeydi. Hasan Sabbah, insan aklının hakikati idrak etmekten aciz olduğuna inanıyordu. Özetle akli devre dışı bırakmaktaydı. Hakka ulaşmak için bir muallime ihtiyaç olduğu, bu muallimin de sıradan bir kişi olmayıp hatadan masum olan özel ve mirasa dayalı bilgisi bulunan ve Allah’ın teyitleriyle insanlara doğru yola götüren masum imamdır.¹⁵⁵ Düşünür onlara karşı Müslümanların İmam-ı masum’u Hz. Muhammed olduğunu ve Allah tarafından ona indirilen Kur’an-ı Kerim’e bağlı olduğunu söyleyerek Bâtînîliği şiddetle reddeder. Eserlerin önemli bir kısmını teşkil eden Bâtînîlik ile ilgili yazdığı eserlerde tenkitçi bir üslup kullanmıştır.

Gazâlî, Bâtînîliğin görünüş itibariyle Râfîzî bir mezhep, hakikatte ise küfre kayan bir inanç sistemi olduğunu belirtir.¹⁵⁶ Bâtînîlerin açıkça iki ilah kabul ettiklerini, âhiret inancı konusunda İslâmî anlayışı tamamen değiştirdiklerini beyan eder.¹⁵⁷ Âhiret inancı hakkında yaptıkları değerlendirmeler te’vil boyutunu astıklarını söyleyip Kur’an’ı tekzip etme derecesine vardıklarını beyan eder.

Körü körüne taklidi caiz görmeyen düşünür, İsmâîlilerin, akli kıt olanlar olarak görür. Bâtînîlerin “masum imam öğretisi” teorisine sığınıp Kur’an’ın hükümlerini uygulamaktan kaçmanın bir bahanesi olduğu görüşündedir. Kur’an’ın zahiri manalarını ve Hz. Muhammed’in öğretilerini ve Risâletini inkâr ettiklerini hatta islami çizginin dışına çıktıklarını beyan etmektedir.¹⁵⁸ Gazâlî, İsmâîli fırkayı Mecusi öğretilere dönmekle suçlamaktadır.¹⁵⁹ Nihayetinde onları dinsiz ve mülhit sayıp Abbasi halifesi tarafından cezaya müstahak oldukları görüşündedir.

¹⁵⁴ Özaydın, “Hasan Sabbah”, 347-350.

¹⁵⁵ Özaydın, “Hasan Sabbah”, 347-350.

¹⁵⁶ Gazzâlî, *Feđâ’ihü’l-Bâtîniyye*, nşr. Abdurrahman Bedevî (Kahire: Dâru’l-Maârif, 1964), 37.

¹⁵⁷ Gazzâlî, a.e., a.mlf., 44.

¹⁵⁸ Gazzâlî, a.e., a.mlf., 17.

¹⁵⁹ Gazzâlî, a.e., a.mlf., 18.

Gazâlî'nin bu kararı dönemin halifesi Müstazhir tam olarak yapmak istediği ile paralellik arz ediyordu.¹⁶⁰ Gazâlî, dönemin halifesi Müstazhir ile aynı fikirde olmaları Bâtınîlerin yayılmacı politikalarına darbe vurduğu gibi fikri planda da gerileme olmuştur. Gazâlî *el-Müstazhirî* adlı kitabının dokuzuncu babında, yaşadığı çağda herkesin itaat edeceği meşrû imamın el-Müstazhir-Billâh olduğunu ispata çalışır ve meşrû bir devlet başkanında bulunması gereken nitelikleri açıklar. Onuncu babta ise devlet başkanının, görevini meşruiyet içinde yürütebilmesi için yerine getirmesi gerekli olan ilmî ve amelî vazifelerini konu edinir.

Gazâlî, aklın, İslam Peygamber'i ve Kur'an'ın kabul ettiği her prensibe dair birçok meselede doğruyu yanlıştan ayırabildiğine inanmaktadır. Düşünürün ölçüsü, temelde şeri hüküm ve teklifleri, literal bir tarzda ve Kur'an'ın zahir anlamlarının esasına göre tefsir etmeyi ve bunları uygulamayı öngörmektedir.¹⁶¹ Gazâlî'nin bu çalışmalardaki asıl gayesi İsmâîlilerin akaid esaslarının eksikliğini göstermek, davet esaslarının islama uygun olmadığını bildirmek olsa gerek. Gazâlî'nin İsmâîli fırkanın öğretilere nihai cevabı, kendi kişisel tecrübelerinde gösterdiği gibi tasavvuf olmuştur. Hakikati bulma ve hakikate ulaşma, ancak irfâni/mistik deneyimle ve tasavvuf ehli olmakla elde edilebilir.

Gazâlî, Bâtınîlerle ilgili düşüncelerinin bir kısmını *el-Münkız* adlı eserinde şöyle der:

“Uzun müddet onları denedik, kendilerini talime ve masum imama ihtiyaç hususunda haklı gördük. Sonra kendilerine, bu masum imamdan öğrendikleri bilgileri sorduk ve alakalı meseleleri arz ettik. Bunları halletmek şöyle dursun, anlamadılar bile. Müşkil durumda kalınca, bunu gaib imama havale ettiler ve gidip ona sormak lazımdır dediler. Ömürlerini, muallim aramak ve onu bularak kurtuluşa ermek uğruna feda etmeleri ne gariptir! Ondan asla bir şey öğrenemediler. Tıpkı pisliğe bulaşmış, su aramaktan yorulan bir insanın onu bulunca kullanamayıp, yine pisliklerle bulaşmış halde kalması gibi”¹⁶²

2.2.4. Selçuklu Devletinin Bâtınîlikle Mücadelesinde Gazâlî'nin Rolü

Şîî-Batını mezhep en parlak devirleri Selçuklu öncesi döneminde olmuştur. Varlıklarını devam eden bu akım daha sonra Selçuklunun yıkılışında dolaylı olarak etkileri olmuştur. Selçukluların tarih sahnesinden çıkana kadar etkileri devam

¹⁶⁰ Gazzâlî, *Feđâ'ihu'l-Bâtıniyye*. nşr. Abdurrahman Bedevî (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1964), 146-148.

¹⁶¹ Naim Döner, “Gazzâlî ve İsmâîliyye”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, (2016): 8: 1, 541

¹⁶² İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 68-69.

ettirmişlerdir. Tuğrul Bey komutasındaki Selçukluların Bağdat'a girişiyle (1055), Şîi Buveyhi devletinin egemenliği sona ermiştir. Bundan sonraki Abbasi halifelerin koruyuculuğu da Selçuklular üstlenmiştir. Fâtımîlere doğrudan el çektiren Selçukluların başarısı, tabiatıyla Sünniliğin de zaferi olmuş ve artık Selçuklu idarecileri İslam dünyasını Sünnilik bayrağı altında birleştirmeyi başlıca gayelerinden saymışlardır.¹⁶³ Selçukluların egemenliğini sürdürdüğü topraklarda doğan Gazâlî öğrenim gördüğü ve daha sonra görev yaptığı kurumlar Selçuklu devletine ait kurumlardı. Önce Nizâmülmülk'ün Bâtınîlerce şehit edilmesi daha sonra Sultan Melikşah'ın zehirlenerek öldürülmesi (1092) Gazâlî'nin yaşadığı dönemleri kapsar. Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan taht kavgaları, iç çekişmeler Gazâlî'nin hayatının son dönemlerine denk gelir.

Bâtınîler Selçuklu devlet adamları ve bazı ileri gelen ilim adamlarına suikaste bulunuyorlardı. Bunların en önemlileri Selçukluların yükselişinde büyük emeği olan Nizâmülmülk suikast düzenleyip öldürmeleridir. Bunun yanı sıra oğlu Sultan Sencer ve veziri Fâhru'l Mülk de suikaste uğrayan devlet adamlarıdır. Yine Şîi bir kola mensup Buveyhiler Abbasi halifeliğine karşı nüfuzlarını iyice artırmışlardı.

Gazâlî'nin yaşadığı dönemde yapılan ilim ve kültürel alandaki faaliyetlerin en önemlisi Nizâmiye Medreseleridir. Bu medreseler Şîi Propagandaya karşı Sünni inancını savunacak hocaların yetiştirilmesi için önemli yapılar olarak görülüyordu. Bu dönemde Şîi Buveyhi devleti fiilen sona erse de Bâtınîlerin faaliyetleri devam etmekteydi. Bâtınîlere karşı sadece askeri müdahaleler yeterli olmayacağını gören Selçuklu veziri Nizâmülmülk ilmi ve düşünsel alanda bir mücadelenin de şart olduğu anlayışıyla sünni inancın yayılmasını sağlamak için kendi adına nisbet edilen Nizâmiye medreselerin kurulmasını istemiştir. Gazâlî de bu şekilde kurulan Nişâbur Nizâmiye Medresesinde yetişmiştir. Nizâmülmülk'ün fikir sahasında en büyük silahı şüphesiz Gazâlîydi. Gazâlî henüz 34 yaşlarındayken Nizâmiye Medreselerin en büyüğü olan Bağdat Nizâmiye Medreselerin başına geçmişti. Hayatının sonlarına ise doğru kendisinin de gençlik yıllarında öğrenim gördüğü Nişâbur Nizâmiye Medresesinde kısa bir dönem hocalık yapmıştır. Gazâlî bu kurumlarda görev yaparken farklı alanlarda kitaplar telif etmiştir. Bu alanlardan biri

¹⁶³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (Ankara: Ötüken Yayınları, 1977), 320.

de Bâtınîlerle ilgili yazmış olduğu kitaplar ve reddiyelerle Bâtınîlerin fikir planda çökmesinde büyük emeği olmuştur. Gazâlî'nin Bâtınîlerle mücadelesi uzun bir dönemi kapsamaktadır.

Gazâlî 1095 Nizâmiye Medresesindeki görevinden ayrılmasının sebebi artan Bâtınî suikastlardan korktuğu için terk etmiştir gibi yorumlar yapılmışsa da bu iddiaları teyit edecek mevcut sahih bir kaynak bulunmamaktadır. Gazâlî Bâtınîlik ile ilgili yazmış olduğu kitaplar ve reddiyeler kelim ve tasavvuf alanında yazdığı eserler kadar önem taşımaktadır.

Gazâlî Bâtınîlik (Ta'limiyye) mezhebi hakkında halifelik makamından bu mezhebin mahiyetini ve iç yüzünü ortaya koyan bir kitap yazması yönünde bir emir aldığı Münkız adlı eserinde zikretmektedir.¹⁶⁴ Dönemin halifesi Müstahzir bu tehlikeyi ortadan kaldırmak amacıyla Gazâlî gibi âlimlerden yardım istemişti. Düşünür kendisinin de bu yönde (Bâtınîlerle) ilgili bir çalışma içerisindeydi. Devlet erkânınca böyle istekte bulunulması düşünür için teşvik oldu.¹⁶⁵ Gazâlî Bâtınîlere karşı reddiyelerini yazarken mevcut devlet yöneticilerin katkısı olduğu açıktır. Gazâlî'nin bu eserini siyasî otoritenin baskıları sonucu telif ettiği yönünde Bâtınî yazarlarca ileri sürülen iddianın gerçeğe ilgisi yoktur. Nitekim müellif, birçok âlim arasından bu iş için kendisinin seçilmesinden şeref duyduğunu belirtir. Bunun üzerine Gazâlî önce Bâtınîlerin düşüncesini öğrenmek için kitaplarını incelediğini¹⁶⁶ belirtmektedir. Bâtınîlere karşı göstermiş olduğu ciddiyet ve kararlılık dönemin âlimlerinden biri tarafından kınandığını el Münkız adlı eserinde şöyle beyan etmektedir:

“O kadar yoğun çalıştım ki hakikat üzerine bulunan âlimlerden biri bu mezhebin delillerini ortaya koyarken gösterdiğim kararlılık ve titizliğimi kınadı. Bana şöyle dedi: “Bu yaptığın Ta'limiyye mezhebine hizmettir. Çünkü onlar kendilerini kuşatan şüpheler sebebiyle mezheplerini savunacak durumda değillerdi. Ama sizin onların görüş ve delillerini düzenlemeniz ve kritik etmeniz sayesinde artık mezheplerini savunabilir hale geldiler.”¹⁶⁷

İsmâillîye mezhebi sadece Fâtımîlerin hilafeti döneminde devletin resmi mezhebi haline gelmişler ve bu dönemde İsmâilîler mezhebi özgürlükten geniş bir şekilde yararlanmışlardır. Güçlerinin zirvesinde bulundukları dönemde İsmâilîlerin

¹⁶⁴ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 44.

¹⁶⁵ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 44.

¹⁶⁶ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 44.

¹⁶⁷ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 45.

en önemli düşmanları, Sünni mezhebine mensup Abbasi halifeleri ve Selçuklu sultanlarıydı. Bu yüzden Bâtınîlik hem İslam dini hem Selçuklu devleti için ciddi bir tehlike göstermekteydi. Abbasi halifeleri ve Selçuklu sultanları işbaşına getirdikleri emirler vasıtasıyla bu fırkanın üyelerine, karşı koyuyor, onlara sert müdahalelerde bulunuyorlardı. Ehl-i sünnet âlimlerini, İsmâîli karşıtı risaleler tedvin etmeye zorluyorlardı. Bu âlimlerden biri şüphesiz Gazâlîdir. Siyasi, dini ve fikri alanda Selçukluları oldukça uğraştırmışlardı. Selçuklu siyasetçilerin Bâtınîlerin zararlı çalışmalarını dikkate alarak bir din ve eğitim politikası geliştirmişlerdi. Bir mezhebi iyice anlamadan, onun özüne vakıf olmadan onu reddetmek, karanlığa taş atmaktan başka bir şey değildir¹⁶⁸ düşüncesine sahip olan düşünür Kelam ve Felsefe gibi ilimlerin özünü araştırdığı gibi Bâtınîlik hakkında derin bir inceleme yapmıştır. Gazâlî, İsmâîlilerin inanç esaslarının avam halk ve seçkinler/havas için çekici olduğunu farkındaydı.¹⁶⁹ Düşünürün bunu fark etmesi Bâtınîlerle mücadele safhası çetin ve uzun geçmesiyle ilişkilendirebiliriz.

2.2.5. Gazâlî'nin İnziva Sonrası Bâtınîliğe Bakışı

Gazâlî'nin Bâtınîlikle mücadelesi Bağdat'tan ayrıldıktan sonra da devam etmiştir. Nitekim bu çalışmayla ilgili eserlerinden *el-Müstazhirî* ve *Huccet'ul-Hakk*'ı Bağdat'ta iken yazmıştır.¹⁷⁰ Bu alandaki üçüncü eseri "*Müfasssilü'l-hilaf*" adlı eseri Hamedan da kendisine yöneltilen sözlere cevap olarak yazmıştır.¹⁷¹ Yine bu alandaki dördüncü kitabı "*ed-Dercü'l-merkum bi'l-cedavil*" adlı eserini Tus ta kendisine yöneltilen tutarsız sözlerine karşı yazmıştır.¹⁷² Bu alandaki son eseri ise "*el-Kıstâsu'l-müstakim*" adlı eseri olup, amacı ilimlerin karar ve ölçüsünü açıklamak ve bunu kavrayan kimselerin masum imama ihtiyaçlarının olmadığını ortaya koymaktır.¹⁷³ Gazâlî, dönemin en büyük tehlike olarak gördüğü Bâtınîliğe karşı hermetik bir yaklaşımla karşı çıkmıştır. Öyle anlaşıyor ki düşünürün tasavvuf öncesi hayatı ile sonrası hayatında Bâtınîlikle mücadelesi devam etmiştir.

¹⁶⁸ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 21.

¹⁶⁹ Gazzâlî, *Feđâ'ihu'l-Bâtıniyy*, nşr. Abdurrahman Bedevî (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1964), 33.

¹⁷⁰ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 57.

¹⁷¹ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 57.

¹⁷² İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 58.

¹⁷³ İmam Gazâlî, *el Münkız mine'd Dalâl*, 58.

Düşünürün her iki dönemi de Bâtıniyye konusunu öncelikli konular arasında görmüş ve çalışmalar yapmıştır. İki dönem arasında Batıniyye ile ilgili ciddi bir fikir değişikliği olmadığı gibi kararlı bir duruş görülmektedir. Gazâlî Nişâbur 'da ikinci defa öğretim hayatına döndüğünde (m.1106) Bâtını tehlikesinin çok daha büyük olduğu bir zamana rastlamaktadır. Nişâburdaki Nizâmiye medresesine dönüşüne ikna eden Fahr'ul-Mülk bir suikastle bu dönemde öldürülmüştü.

Gazâlî “Müstazhirî” adlı eserde bu hareket (Bâtınîlik) tarafından cezbedilen sekiz grup insandan bahsederken bu gruplardan biri Felsefi topluluğun yüzeysel ve amatör mensupları ile ateist filozoflar ve düalistler olduğunu beyan eder. İhvan es Safa da bu gruplar içerisinde değerlendirir.¹⁷⁴ Ta’limiyye mezhebinin Felsefeden etkilenmiş olduğu gözüküyor. Gazâlî de Ta’limiyye mezhebini araştırırken Felsefeden etkilendiğini fark ediyor. Hatta düşünür bu aşamadan sonra Felsefe’nin ne olduğu konusunda araştırmaya koyulmuştu.¹⁷⁵

¹⁷⁴ WATT, *Müslüman Aydın*, 79.

¹⁷⁵ WATT, *Müslüman Aydın*, 69.

SONUÇ

Gazâlî, hayatı ve yazmış olduğu kitaplarla İslam düşüncesinde mümtaz bir özelliğe sahiptir. Kısa sayılabilecek ömrüne rağmen sayısız eserler bırakmıştır. Farklı alanlarda yazmış olduğu eserlerle hem İslam düşüncesinde hem de batıda önemli bir yere sahiptir. Tasavvufî çevrede başlayan hayat serüveni, tasavvufî yaşam tarzını benimseyerek ömrünü tamamlayan bir düşünürdür. İlim yolculuğunda bazı eserlerinde farklı eğilimlerin olması kaçınılmazdır. Mütalaa alanların çokluğundan ve yıllar yılı zihnini celbeden ilim dallarının çeşitliliğinden kaynaklanması muhtemeldir. Fıkıh, Kelam, Felsefe, Bâtınîlik ve Tasavvuf gibi ilim dallarının kitaplarını hakikati bulma amacıyla okuduğunu eserlerinde kendisi belirtmiştir. Bazı eserlerinde daha sonra karşı çıktığı sözleri kabul ettiğine dair belirtiler olması, hiçbir şekilde o eserlerin sıhhatinden şüphe etmenin gerekçesi olamaz. Eserlerini kaleme aldığı dönemde farklı alanlarda eserler te'lif etmesi dönemin ilmi, siyasi ve sosyolojik durumlarla ilgilidir.

İhyâü 'ulûmi'd-dîn, Bidâyetü'l Hidaye, Kimyâ-yı sa'adet, Minhâcu'l-âbidîn gibi eserler Gazâlî'nin diğer tasavvufî içerikli eserlerine göre tasavvufî konular daha fazla bulunmaktadır.

Eserlerinin ağırlık noktası inziva döneminde ele almıştır. Tasavvufî içerikli eserlerin kronolojik olarak incelendiğinde ilk tasavvufî içerikli eseri olan *Mizânü'l-ameli* inziva öncesi Nizamiye medresesinde görevliyken ele almıştır. En kapsamlı tasavvufî içerikli eseri olan *İhyâü 'ulûmi'd-dîn* inziva döneminde yazılmıştır. Tasavvufî içerikli eserler içerisinde yazıldığı tarihi kesin olmayanlar da mevcuttur. Bu eserlerin, düşünürün başta *İhyâü 'ulûmi'd-dîn* eseri olmak üzere tarihi kesin olan eserlere yapılan atıflar neticesinde düşünürün eserlerini hangi dönem aralığında ele aldığı bilgisini vermektedir.

Aklî ve Felsefî ilimlerde zirvede olan zâhirî ve şer'î ilimler alanında otoriteleşen Mütefekkir'in öğrendikleri ve elde ettikleri bilgiler kendisini tatmin etmemiştir. Hakikate ulaşma yolunda çaba sarf etmesi, derin teemmüllere ve tefekkürlere dalması sonucu bir ara fikri ve ruhî bunalım yaşamıştır. Tasavvuf'un ilmi, ameli ve ruhî tecrübeyi esas alarak kurtuluş yolu olarak görmüş ve bu düşüncesini hayatının sonuna kadar muhafaza etmiştir. Tasavvuf Gazâlî'nin

manevi ve ruhî gelişimi açısından olduğu kadar tasavvuf tarihi bakımından da önemlidir. İslam dünyasında gelişen felsefî tasavvuf anlayışının yanında, yine aynı asırlarda Gazâlî sayesinde ivme kazanan ve gelişen Sünnî tasavvuf anlayışı, tarikat erbabı şeyhlerin elinde, tüm İslam dünyasında geniş bir yayılma ve gelişme göstermiştir. Sünnî tasavvuf inancı Gazâlî ile kimlik bulmuştur. Gazâlî, değişme tecrübesini geçirirken bulunduğu dönemde yetiştiği geleneği de temsil etmektedir. Tecdid ve ihyâ çabalarının temel referansı ise İslami gelenek idi.

Gazâlî yaşadığı tarih itibariyle birçok akımlarla mücadele etmiştir. Bunların içinde en ağır tenkitlerini felsefeciler ve Bâtînî gruplara karşı yapmıştır. Özellikle Bâtînîlerin etkisizleştirilmesinde önemli katkıları olmuştur. Düşünürün eserlerini bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilmesi icap eder. İnziva öncesi eserleri ile inziva sonrası eserleri arasında tenakuzun olmadığı sadece tasavvufa meyiletmesi ile ilgili fikrini değiştirdiği görülmektedir. Gazâlî'nin tasavvufa meyiletmesinin sebeplerini tek bir açıdan bakılmayıp genel bir bakış açısıyla değerlendirilmesi gerekir. Dönemin siyasi, sosyal, kültürel ve dini ortamlarını göz önünde bulundurularak değerlendirmek gerek. Tasavvufu hem fikir hem de yaşam biçimi olarak tecrübe etmiş ve Müslümanları tasavvuf yoluna davet etmiştir.

Gazâlî'nin eserleri günümüze kadar değer kaybetmemesi eserlerine büyük ilgi gösterilmesinin sebepleri arasında insanların hayatlarını anlamlı kılabilecek içerikte bilgilerin mevcut olması, eserlerin karşılaştıkları güçlükleri aşmaları konusunda yol gösterici nitelikte olmasıdır.

Kelamda aradığını bulamaması ve Felsefe ilmini kendisini tatmin etmemesi, bu ilimlerin Gazâlî açısından sonuçsuz kalması düşünürün tasavvufa yönelmesinin ve tasavvufta karar kılmasının sebeplerinden biri olsa da bunun asıl nedeni tasavvufta ilim ile amelin bir bütünlük oluşturmasıdır. Yani tasavvufu tercih etmesinin asıl nedeni amel boyutudur. Mutasavvıfların ilmi, sonuç itibariyle nefse ait gerçekleri anlatmaktan, nefsin kötülüklerinden arınmaktan kötü ahlaktan kendilerini uzaklaştırmaktan ibarettir. Ancak bu yol, kişiyi kalbini Allah'tan gayri şeylerden temizlemiş olur.

KAYNAKLAR

- Apaydın, Yunus. “Bir İslam Hukukçusu Olarak Gazâlî”, 37-55. Kayseri: *Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Enstitüsü yayın*, 1988.
- Aşkar, Müstasfâ. “Gazâlî’nin tasavvuf ekollerine etkisi ve Gazâlîden sonra ortaya çıkan tarikatlar”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXXVI*. 473
- Bağçeci, Muhiddin. “Gazâlî’nin Kelam İlmine Verdiği Önem ve Kelam Metodu”, 55-87 Kayseri: *Erciyes üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Enstitüsü*, 1988.
- Bedevisi, Abdurrahman. *Müellefatü’l Gazâlî*, Kuveyt: Dârül kalem, 1977.
- Baitenova, N. J. “İmam Gazzâlî’nin Hayatı ve Yaratılış Hakkındaki Düşünceleri”, ed. İlyas Çelebi. 79-91. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- Câbirî, Muhammed Âbid, ismi *Mükevvenat fikri’l-Gazzâlî*, Ribat: Manşûrât Kuliyeti’l Âdâb ve’l-ulûme’l- İnsâniyya, 1988.
- Ceyhan, Semih. “Tasavvufun Doğuş Devrini Anlamada Anahtar-Kavram Olarak Zühûd’ün Hakikati ve Dereceleri: Gazzâlî Yaklaşımı”, ed. İlyas Çelebi. 457-473. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012.
- Çağrııcı, Mustafa. “el-Münkız mine’d-dalâl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 16-17. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Demirli, Ekrem. “Kuşeyri’den İbnü’l-Arabî’ye İşârî Yorumculuk hakkında Bir Değerlendirme İşârî Yorumdan Tahkîke Doğru”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2013): 124-125
- Demirli, Ekrem. *İslam Düşüncesi Üzerine Söyleşiler ve Konuşmalar*. İstanbul: Sufi Kitap, 2016.
- El-Arabî, Ebu Bekir. *El-Avasım mine’l-kavasım*, Beyrut: Daru’l-ceyl, 1987.
- El-Arabî, Ebu Bekir. *Muvâfakâtu Sahîhu’l-Menkul bi-Sarihu’l-Mak’k’ul*, Kahire: y.y, 1951.
- es-Sübki, Tâceddin. *Tabakatü’s-Şafiyyetül-kübra*, Kahire: Hicr Yayınları, 1324.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *El Müstasfâ*, çev. H. Yunus Apaydın. İstanbul: Klasik Yayınlar, 2018.

- Gazzâlî, Ebu Hamid. *El-Münkız Mine'd Dalâl*, çev. Osman Arpaçukuru. İstanbul: Beyan Yayınları, 2017.
- Gazzâlî, Ebu Hamid, *El-Münkızü Mine'd Dalâl ve Tasavvufî İncelemeler*, çev. Salih Uçan. İstanbul: Kayıhan Yayınları 2016.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *Tehafütü'l Felâsife*, çev. Hüseyin Sarioğlu-Mahmut Kaya, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *Minhâcü'l Âbidîn*, çev. Ali Bayram-M. Sadi Çöğenli, İstanbul: Çelik Yayınları, 2012.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *Cevahiru'l-Kur'an*, çev. Abdülhalik Duran, İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2011.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *er-Risâletü'l-ledüniyye*. Beyrut: Mecdûatü Resâilî'l İmâmi'l-Gazzâlî, 1406/1986.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *El-İktisad fî'l-i'tikad*, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *Feđâ'ihu'l-Bâṭiniyye*. nşr. Abdurrahman Bedevî. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1964.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *Mizânü'l-amel*. nşr. Süleyman Dünya. Kahire: Darul Maarif, 1964.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *el-Münkızı mine'd-dalal*, çev. Hilmi Güngör. İstanbul: Meb basım evi, 1948.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *Yol, Bilgi ve Varlık (Eyyuḥe'l-Veled)*, ed. Esmâ Ürkmez İstanbul: Sufi Kitap, 2007,
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *İhyâu' 'ulûmi'd-dîn*, çev. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınları, 1974.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *Kimya-yi Saadet*, çev. A. F. Meyan. İstanbul: Bedir yayınları, 1969.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *Mizânü'l-amel*, Mısır: Mektebetü'l-Cünd, tzs.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *Mihak-en-Nazar*, Mısır: Mektebetü'l-Cünd, bt.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *İlâhî Saadet, Mizânü'l Amel*, çev. Ömer Dönmez. İstanbul: Hisar Yayınları, 2017.

- Gemuhluoğlu, Zeynep. “Gazzâlî de Temsilin Kaynağı Üzerine Bir İnceleme”, ed. İlyas Çelebi. 603-615. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012.
- İlhan, Avni. “Bâtînîyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 5: 190-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Karadaş, Çağfer. *Gazzâlî*, İstanbul: İnsan yayınları, 2004.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*, Ankara: Ötüken yayınları, 1977.
- Karaman, Hayreddin. *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul: İrfan yayınevi, 1975.
- Karlığa, Bekir. “Gazzâlî’nin Eserleri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13: 518-530. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Kaya, Mahmut. “Gazzâlî Filozofları Tekfir Etmekte Haklı mıydı?”, ed. İlyas Çelebi. 43-53. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012.
- Kırca, Celal. “Dini ilimleri ihya hareketi içinde Gazzâlî’nin yeri”, 31-37. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınevi, 1988.
- Kub, Hüseyin Zerrin. *Medreseden Kaçış*, çev. Hikmet Soylu. İstanbul: Anka yayınları, 2011.
- Kuşeyri, Abdulkirim. *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.
- Kutluer, İlhan. “Felsefe ile Tasavvuf Arasında: Gazzâlî’nin Mişkâtü’l-Envâr’ında Entelektüel Perspektifler”, ed. İlyas Çelebi. 507-513. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012.
- Montgomery, WATT, *Müslüman Aydın*, çev. Hanifi Özcan, Samsun: Etüt Yayınları, 2003.
- Murtazâ ez-Zebîdî, Seyyid Muhammed, *İthâfî’s-sâdeti’l-müttakîn bi-şerhi esrârî İhyâ’u ‘ulûmi’d-dîn*. Nşr. Muhammed Ali Beyzavî. Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-İlmiyye, 1422/2002.
- Okumuş, Ejder. “Bir Yeniden Diriliş Projesi Olarak İhyâ’u ‘Ulûmu’d-dîn”. *Diyanet İlmi Dergi* 47/3 (2011): 178
- Okumuş, Mesut. “Gazzâlî Düşüncesinin Temel Unsurları ve Çelişkileri.” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003.
- Orman, Sabrı. *Gazzâlî’nin İktisat Felsefesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.

- Orman, Sabri. *Gazzâlî Hakikat Araştırması ve Felsefe Eleştirisi Etkisi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Özaydın, Abdülkerim. “Hasan Sabbah”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 16: 347-350. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Uludağ, Süleyman. “Bir Düşünür Olarak Gazzâlî”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000).
- Şahin, Hasan. “Gazzâlî ve Tasavvuf”, 87-117. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yay, 1988.
- Şiblî, Nûmânî Mevlânâ. *Gazzâlî*, çev. Yunus Karaca. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2018.
- Tirmizî, İlim, 19. *Kütüb-ü sitte ve şerhleri*, çağrı yayınları, 1992.
- İbn Mâce, Zühd, 17. *Kütüb-ü sitte ve şerhleri*, çağrı yayınları, 1992.
- Topaloğlu, Bekir. “el Maksadü'l-Esnâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 451-452. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Uludağ, Süleyman. “Bir Mutasavvıf Olarak İmam Gazzâlî” ed. Yüksel Salman. Ankara: Diyanet İlmi Dergi, 2011.
- Uludağ, Süleyman. “Gazzâlî” *İslami Araştırmalar Dergisi*, 2000.
- Watt, W. Montgomery. *Muslim Intellectual, A study of al- Ghazâlî*, çev. Hanifi Özcan, Samsun: Etüt yayınları, 2003.

ÖZ GEÇMİŞ

Adı, Soyadı	MEHMET ZEKİ CANCA		
Doğum Yeri ve Yılı	ÇAMLIHEMŞİN/RİZE 26/11/1982		
Medeni Durumu	Evli		
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	Arapça, Orta Düzey		
Öğrenim Durumu	Başlama – Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lisans	2009	2012	İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2013	2019	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Doktora			
Çalıştığı Kurum (/lar)	Başlama – Ayrılma Yılı		
1. Diyanet İşleri Başkanlığı	2011	2012	
2. Milli Eğitim Bakanlığı	2013		
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar			
Aldığı Ödüller			
Diğer			
İletişim (e-posta)	zekicanca@gmail.com		